

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE'DEKİ TARIMSAL
SÜBVANSİYON SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI
ANALİZİ: SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İÇİN DERSLER

İKTİSAT YÜKSEK LİSANS TEZİ

NARGİZ AİTUGANOVA

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ahmet BEŞKAYA

BOLU, TEMMUZ 2025

KABUL VE ONAY SAYFASI

Nargiz AİTUGANOVA tarafından hazırlanan “**KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’DEKİ TARIMSAL SÜBVANSİYON SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA İÇİN DERSLER**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı İktisat Programında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.
28/07/2025

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Prof. Dr. Ahmet BEŞKAYA
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Fatih KONUR
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç. Dr. Zafer ÖZTÜRK
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu ve Şablonuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %8'i geçmemektedir.

Bu çalışma için İnsan Araştırmaları Etik Kurulundan 2021/474 sayısı ile etik izin alınmıştır.

.....

NARGİZ AITUGANOVA

ÖZET

**KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’DEKİ TARIMSAL SÜBVANSİYON
SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ: SÜRDÜRÜLEBİLİR
KALKINMA İÇİN DERSLER
YÜKSEK LİSANS TEZİ
NARGİZ AİTUGANOVA
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. AHMET BEŞKAYA)
BOLU, TEMMUZ – 2025
XI + 93 sayfa**

Bu tez çalışmasında, Kazakistan ve Türkiye’de tarım sektöründe uygulanan devlet sübvansiyonlarının karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Araştırmanın temel amacı, her iki ülkede yürütülen tarımsal destek politikalarının ekonomik etkinliğini değerlendirmek, mevcut sistemlerin güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek ve sürdürülebilir kalkınma perspektifiyle iyileştirme önerileri geliştirmektir. Çalışmada resmi istatistikler, karşılaştırmalı analiz, literatür taraması ve ekonomik-faktör analizi yöntemleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, Kazakistan ve Türkiye’deki sübvansiyon politikalarının benzerlikleri ve farklılıkları bulunduğunu, bu durumun tarımsal üretim, verimlilik ve kırsal kalkınma üzerinde çeşitli etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, dijitalleşme ve iklim değişikliğine uyumun artırılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELELER: Tarım Sübvansiyonları, Devlet Destekleri, Ekonomik Etkinlik, Sürdürülebilir Kalkınma, Kazakistan, Türkiye.

ABSTRACT

COMPARATIVE ANALYSIS OF AGRICULTURAL SUBSIDY SYSTEMS IN KAZAKHSTAN AND TURKEY: LESSONS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

MSC THESIS

NARGIZ AITUGANOVA

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF ECONOMICS

(SUPERVISOR: PROF. DR. AHMET BEŞKAYA)

BOLU, JULY 2025

XI + 93 pages

This thesis presents a comparative analysis of government subsidies implemented in the agricultural sector of Kazakhstan and Turkey. The main objective of the research is to assess the economic efficiency of agricultural support policies in both countries, to identify the strengths and weaknesses of the existing systems, and to develop improvement proposals from the perspective of sustainable development. The study utilizes official statistics, comparative analysis, literature review, and economic-factor analysis methods. The findings reveal that there are both similarities and differences in the subsidy policies of Kazakhstan and Turkey, which generate various effects on agricultural production, productivity, and rural development. Furthermore, the research concludes that there is a need to enhance digitalization and adaptation to climate change in both systems.

KEYWORDS: Agricultural Subsidies, State Support, Economic Efficiency, Sustainable Development, Kazakhstan, Turkey.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	viii
TABLO LİSTESİ	ix
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	x
TEŞEKKÜR	xi
1. GİRİŞ.....	1
2. BİRİNCİ BÖLÜM : TARIMSAL SEKTÖRDE SÜBVANSİYONUN TEORİK TEMELLERİ VE ULUSLARARASI DENEYİMLER.....	4
2.1 Yerli ve Yabancı Çalışmalarda Tarım Sektörü’nde Sübvansiyon Kavramı..	6
2.2 Yurtdışı Tarımsal Destek Deneyimleri.....	8
2.3 Karşılaştırmalı Dersler (Özet)	10
3. İKİNCİ BÖLÜM : METODOLOJİ	12
3.1 Veri Kaynakları	12
3.2 Göstergeler ve Karşılaştırılan Değişkenler.....	13
3.3 Veri Analiz Yöntemleri	14
3.4 Bilimsel Gerekçe, Güvenirlilik ve Sınırlılıklar	15
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : KAZAKİSTAN TARIM SEKTÖRÜ SÜBVANSİYON SİSTEMİNİN ANALİZİ	16
4.1 Tarım Sektörünün Güncel Durumu.....	16
4.2 Tarımda Sübvansiyonların Temel Türleri	30
4.2.1 Bitkisel Üretim Sübvansiyonları.....	33
4.2.2 Hayvancılık Sübvansiyonları	34
4.2.3 Yatırım Sübvansiyonları	34
4.2.4 Tarımsal Finansman Desteği	35
4.3 Sübvansiyon Etkinlik Katsayısının Hesaplama Yöntemi.....	38
4.4 Sübvansiyon Sistemindeki Sorunlar ve Sistemin İyileştirilmesine Yönelik Öneriler.....	40
5. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM : TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜ SÜBVANSİYON SİSTEMİNİN ANALİZİ.....	44
5.1. Tarım Sektörünün Güncel Durumu	44
5.2 Tarımda Sübvansiyonların Temel Türleri	54
5.2.1. 5488 Sayılı Tarım Kanunu ve Destekleme Türleri.....	56
5.2.2. Yatırım Destekleri: KKYDP ve IPARD Programları.....	57
5.2.3. Tarımsal Finansman Desteği	59
5.3. Sübvansiyon Etkinlik Katsayısının Hesaplama Yöntemi.....	65

6. BEŞİNCİ BÖLÜM : KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’DEKİ TARIMSAL SÜBVANSİYON SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ.....	69
6.1. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Sistemlerinin Kurumsal ve Mekanizmal Düzeyde Karşılaştırılması	69
6.2. Finansal Ölçek ve Dinamikler	71
6.3. Uluslararası Yükümlülükler ve PSE Karşılaştırması (2023).....	73
6.4. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Finansman Sistemlerinin Karşılaştırması (2023)	74
6.5. Tarımsal Desteklerin Dijitalleşmesi: Kazakistan ve Türkiye Modellerinin Karşılaştırılması.....	76
6.6. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Destek Mekanizmalarının Analizi (2023)	77
6.7. Kazakistan ve Türkiye’de Tarım Yatırım Destekleri.....	79
Karşılaştırılması (2023)	79
7. SONUÇ ve ÖNERİLER.....	82
KAYNAKLAR	87

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 4.1. Kazakistan Tarım Sektörünün GSYH'sı ve GSYH İçindeki Payının Yıllara Göre Dağılımı.....	18
Şekil 4.2. Kazakistan'da Tahıl Üretimi (2019–2023).....	23
Şekil 4.3. Kazakistan'ın Toplam ve Tarımsal Dış Ticareti (2019–2023).....	27
Şekil 4.4. Tarım Sektöründe İstihdam Edilenler, 2019–2023 (kişi)	28
Şekil 5.1. Türkiye'de Temel Tarımsal Ürünlerin Toplam Hasadı	47
Şekil 5.2. Türkiye'de Tarımsal Desteklerin Büyüklüğü (2019–2023)	63
Şekil 6.1. Türkiye ve Kazakistan'da tarımsal sübvansiyonlar (2019-2023, TL cinsinden).....	72

TABLO LİSTESİ

Sayfa

Tablo 4.1. Kazakistan ve Tarım Sektörü GSYH'sinin Yıllara Göre Dağılımı	18
Tablo 4.2. Kazakistan'da Tarımsal Üretim ve Yatırım Göstergeleri (2019–2023)	19
Tablo 4.3. Ekim Alanları ve Verimlilikteki Değişim	20
Tablo 4.4. Tarımsal ürünlerin toplam hasadı, bin ton	21
Tablo 4.5. Bitki verimi, cins başına hektar verimi	22
Tablo 4.6. Hayvan Türlerine Göre Hayvan Varlığı.....	25
Tablo 4.7. Kazakistan Tarım Sektörüne Yönelik PEST Analizi (2023 itibarıyla)	29
Tablo 4.8. Sübvansiyonlar, Tarımsal Üretim ve Fiziksel Hacim Endeksi (2019– 2023).....	33
Tablo 4.9. Tarımsal Desteklerin Yapısı ve Dinamikleri (Milyon Tenge)	37
Tablo 4.10. Tarım Sektörü İçin Sübvansiyon Etkinliği Göstergeleri.....	38
Tablo 5.1. Türkiye GSYH'si ve Tarım Sektörü GSYH'sinin Yıllara Göre Dağılımı.....	45
Tablo 5.2. Türkiye'de Temel Tarımsal Ürünlerin Toplam Hasadı, 2019–2023 (Bin Ton).....	47
Tablo 5.3. Hasat Edilen Alan (bin da).....	48
Tablo 5.4. Ortalama Verim (ton/da).....	49
Tablo 5.5. Hayvan Sayıları ve Üretim Miktarları	50
Tablo 5.6. Türkiye'de Tarım Sektörünün Dış Ticaret Göstergeleri, 2019–2023 (Bin ABD \$).....	52
Tablo 5.7. Türkiye'de Tarım Sektöründe İstihdam, 2019–2023 (Bin Kişi)	53
Tablo 5.8. Tarımsal Destekleme Bütçesinin Konulara Göre Dağılımı ve Yıllık Değişimi (2019–2023).....	62
Tablo 5.9. Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikalarının Dönemsel Dönüşümü	64
Tablo 5.10. Türkiye'de Sübvansiyonlar ve Tarımsal Üretim Dinamiği (2019– 2023).....	66
Tablo 6.1. Kazakistan ve Türkiye'de Tarımsal Sübvansiyon Tutarlarının Karşılaştırması.....	72
Tablo 6.2. Uluslararası Yükümlülükler ve PSE Karşılaştırması (2023)	74
Tablo 6.3. Finansman Sistemlerinin Karşılaştırması (2023).....	75
Tablo 6.4. Kazakistan ve Türkiye'de Tarım Yatırım Destekleri Karşılaştırmalı Tablosu (2023)	80

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
BNS RK	: Kazakistan Cumhuriyeti Stratejik Planlama ve Reformlar Ajansı Ulusal İstatistik Bürosu
TGSK	: Tarım-Gıda Sanayi Kompleksi
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
FAO	: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IPARD	: Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Yardım Aracı
KKYDP	: Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
SDG'ler	: Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (Sustainable Development Goals)
TKB	: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization)
₸	: Kazakistan Tengesi (KZT - Para birimi)

TEŞEKKÜR

Bu yüksek lisans tezinin hazırlanmasında emeği geçen herkese en içten teşekkürlerimi sunarım.

Öncelikle, tez sürecinin her aşamasında bana rehberlik eden, akademik bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren, değerli danışmanım Prof. Dr. Ahmet Beşkaya'ya sonsuz teşekkür ederim. Kendisinin sağladığı destek, yapıcı eleştiriler ve sabırlı yönlendirmeleri, çalışmamın olgunlaşmasında büyük katkı sağlamıştır.

Ayrıca, bu akademik yolculuk boyunca bana destek olan aileme, özellikle de sabırları ve sevgileriyle her zaman yanımda olan anneme ve babama, en derin şükranlarımı sunarım.

Son olarak, birlikte çalışmaktan mutluluk duyduğum tüm akademisyenlere ve arkadaşlarıma, paylaştıkları bilgi, motivasyon ve destek için içtenlikle teşekkür ederim.

1. GİRİŞ

Günümüz dünyasında küresel meydan okumaların, iklim değişikliği risklerinin ve dijitalleşme süreçlerinin artması, Kazakistan ve Türkiye için tarımsal destek politikalarının geliştirilmesini son derece önemli hale getirmiştir. Her iki ülkenin tarım sektörü, gıda güvenliğinin sağlanması, kırsal alanların kalkındırılması ve ihracat potansiyelinin artırılması açısından stratejik bir rol oynamaktadır. Ancak, son yıllarda devlet sübvansiyonlarının hacminin artmasına rağmen, desteklerin etkinliği, hedef odaklılığı ve şeffaflığı konusunda çeşitli sorunlar devam etmektedir. Bu durum, ulusal modellerin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesini ve politika etkinliğini belirleyen faktörlerin ortaya konularak tarım politikalarının geliştirilmesine yönelik öneriler geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Araştırmanın bilimsel ve pratik önemi, günümüz sübvansiyon yaklaşımlarının sürdürülebilir kalkınma hedeflerini, yenilikçi uygulamaları, şeffaflık mekanizmalarını ve dijital entegrasyonu dikkate almasının gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Kazakistan, yüksek tarımsal potansiyele sahip olmasına rağmen, kaynakların dağılımındaki dengesizlikler, destek programlarının etkinliğinde görülen eksiklikler ve yenilikçilik seviyesinin düşük olması gibi temel sorunlarla karşı karşıyadır. Türkiye ise, tarımsal politikalarını reforme etme, dijitalleşme ve ekolojik sürdürülebilirliğe odaklanan programlar geliştirme konusunda başarılı uygulama örnekleri sunmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye'nin örnek ülke olarak seçilmesinin temel nedeni, hâlen bu ülkede yüksek lisans öğrenimini sürdürüyor olmam ve tarım destek sistemini hem teorik hem de pratik düzeyde yakından gözlemleme fırsatı bulmamdır. Türkiye'nin son yıllarda uygulamaya koyduğu dijitalleşme, kooperatifleşme ve sürdürülebilir kalkınma odaklı tarım politikaları, Kazakistan için karşılaştırmalı analizde anlamlı bir karşılaştırma zemini sunmaktadır.

Çalışmanın temel amacı, Kazakistan ve Türkiye'deki tarımsal sübvansiyon sistemlerinin karşılaştırmalı ve kapsamlı analizini yapmak, kamu desteklerinin ekonomik etkinliğini değerlendirmek ve mevcut ulusal modellerin etkinlik, hedef odaklılık ve sürdürülebilirlik düzeylerini artırmaya yönelik bilimsel temelli öneriler geliştirmektir. Bu amaç doğrultusunda, çalışmada devlet desteğinin teorik temelleri ve farklı ülkelerdeki uygulamaları incelenmiş, Kazakistan'da sübvansiyonların mevcut durumu ve yapısı analiz edilmiş, Türkiye'nin tarımsal destek mekanizmaları

değerlendirilmiş, ulusal modeller arasında karşılaştırmalı analizler gerçekleştirilmiş ve sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde politika önerileri geliştirilmiştir.

Araştırmanın nesnesini Kazakistan ve Türkiye'deki kamu tarımsal destek sistemleri oluşturmakta, araştırmanın konusunu ise sübvansiyonların ekonomik etkinliği, yenilikçilik, kurumsal yapı ve iklim faktörlerinin tarım sektörünün sürdürülebilir kalkınmasına etkisi oluşturmaktadır.

Araştırmanın bilimsel yeniliği, dijitalleşme, yenilikçilik ve kurumsal faktörler dikkate alınarak ulusal sübvansiyon modellerinin bütüncül ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesinde; pratik önemi ise elde edilen bulgular ve önerilerin sübvansiyon politikalarının iyileştirilmesi, devlet desteklerinin şeffaflığı ve etkinliğinin artırılması, tarım sektörünün iklimsel ve ekonomik değişimlere adaptasyonu için kullanılabilir olmasında yatmaktadır.

Günümüz tarım sektörlerinde kamu sübvansiyonlarının kapsamı ve ekonomik etkileri konusunda artan uygulamalar bulunmasına rağmen, bu desteklerin etkinlik düzeyi, hedeflere uygunluğu ve uzun vadeli sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkileri hâlâ tartışmalıdır. Özellikle Kazakistan ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, mevcut sübvansiyon sistemlerinin karşılaştırmalı bir perspektifle analiz edilmesi gerekmektedir. Her iki ülkede de kamu destekleri tarım politikalarının merkezinde yer almakla birlikte, uygulama mekanizmaları, yönetim yapıları ve sonuç odaklılık bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu durum, sübvansiyonların gerçekten üretkenliği, kırsal kalkınmayı ve çevresel sürdürülebilirliği destekleyip desteklemediği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın araştırma problemi, Kazakistan ve Türkiye'deki tarımsal sübvansiyon sistemlerinin yapısal, ekonomik ve çevresel boyutlarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek politika önerileri geliştirilmesine dayanmaktadır.

Bu tez çalışması, Kazakistan ve Türkiye'deki tarımsal sübvansiyon sistemlerinin yapısını ve etkinliğini karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle sübvansiyonların tarımsal üretim, verimlilik, kırsal kalkınma ve sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, araştırmanın temel amacı şu sorulara cevap aramaktır:

- Kazakistan ve Türkiye'de tarımsal sübvansiyonların temel türleri, kapsamı ve uygulama mekanizmaları nelerdir?
- Bu desteklerin tarımsal üretim ve verimlilik üzerindeki etkileri nasıldır?

- Sübvansiyonların kırsal kalkınma ve çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri ülkeler arasında farklılık göstermekte midir?
- Uluslararası en iyi uygulamalar ışığında Kazakistan tarım politikaları için hangi dersler çıkarılabilir?

Bu sorular doğrultusunda çalışma, hem nitel hem nicel verilerle desteklenen karşılaştırmalı bir analiz sunmayı hedeflemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMSAL SEKTÖRDE SÜBVANSİYONUN TEORİK TEMELLERİ VE ULUSLARARASI DENEYİMLER

Devlet müdahalesi teorisine göre sübvansiyonlar, piyasa başarısızlıklarının düzeltilmesinde, dışsallıkların pozitif yönde sağlanmasında, işlem maliyetlerinin azaltılmasında ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik yatırımların teşvik edilmesinde kilit rol oynar (Stiglitz & Rosengard, 2015). Tarımsal sübvansiyonlar da bu çerçevede, devletin tarım ekonomisine müdahale etmesinin en önemli araçlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu tür desteklerin arkasındaki teorik dayanaklar, devlet müdahalesinin gerekliliğini farklı açılardan açıklayan çeşitli ekonomik yaklaşımlara dayanmaktadır.

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Tarım Anlaşması çerçevesinde, tüm kamu destekleme önlemleri “sepet” renklerine göre sınıflandırılmaktadır:

- Yeşil sepet – ticareti bozmayan önlemler (örneğin: agro-ekolojik sübvansiyonlar);
- Sarı sepet – sınırlı ölçüde izin verilen destekler (ürün veya üretim bazlı sübvansiyonlar);
- Kırmızı sepet – yasaklanmış önlemler (örneğin: ihracat sübvansiyonları).

Aşağıda, tarım sektörüne uygulanabilir başlıca teorik yaklaşımlar sunulmaktadır:

Piyasa Başarısızlığı Teorisi - tarım piyasasında bilgi asimetrisi, arz esnekliğinin düşüklüğü ve fiyat dalgalanmaları gibi piyasa başarısızlıkları yaygındır. Bu durum, devlet müdahalesini gerekli kılar. Tarımsal piyasalar, kendi kendine etkin çalışmadığı için devlet sübvansiyonları kaynak dağılımını düzeltici bir rol oynar (Innes, 2002).

Dışsallıklar Teorisi - tarım sektörü, çevresel koruma, biyoçeşitliliğin devamı ve kırsal kalkınma gibi olumlu dışsallıklar üretir. Bu değerlerin piyasa tarafından yeterince ödüllendirilmemesi, devlet desteğini zorunlu kılar. Tarımsal faaliyetler, kamusal fayda üretmesine rağmen özel kazanç getirmez; bu nedenle sübvansiyonlarla teşvik edilmelidir (Hodge, 2000).

Gelir Desteği Teorisi -tarım sektöründe gelirler doğa koşullarına ve piyasa dalgalanmalarına bağlı olarak ciddi şekilde değişebilir. Sübvansiyonlar, çiftçilerin

gelirini istikrara kavuşturmak için bir sosyal koruma aracıdır. Fiyat dalgalanmalarının yüksek olduğu sektörlerde devlet, üretici gelirini koruyarak kırsal yoksulluğu önler (Gardner, 1987).

Kalkınma Ekonomisi Teorileri - tarım sektörü, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın temel taşıdır. Teknolojik dönüşüm ve kırsal refah için kamu destekleri gereklidir. Tarım, yapısal dönüşümün ve istihdamın kilit aktörüdür; kamu politikaları bu süreci hızlandırır (de Janvry & Sadoulet, 2016).

Kamusal Tercih Teorisi - bu teoriye göre tarım sübvansiyonları her zaman ekonomik değil, aynı zamanda politik nedenlerle de verilmektedir. Tarım lobileri, siyasi karar alma sürecini etkileyebilir. Sübvansiyonlar, kimi zaman siyasi aktörlerin oy kazanma stratejisidir (Krueger, 1974).

Gıda Güvenliği ve Koruma Teorisi - gıda krizleri, pandemi gibi küresel şoklar veya ithalata bağımlılık, ülkeleri stratejik gıda ürünlerinde kendi kendine yeterli olmaya yönlendirir. Bu nedenle, iç üretimi teşvik eden sübvansiyonlar uygulanır. FAO'ya göre, gıda sistemlerinin dirençli olması için devletin üretime destek vermesi zorunludur (FAO, 2013).

Bu klasik yaklaşımların ötesinde, farklı iktisat okulları da tarımsal desteklerin gerekçelendirilmesinde önemli teorik katkılar sunmuştur. Keynesyen yaklaşım devletin konjonktürel daralmaları telafi etmek için mali-para politikası yürütmesini savunur (Keynes, 1936, s. 112). Joan Robinson, Paul Krugman gibi izleyicileri, tarımda gelir istikrarının sosyal refah boyutuna dikkat çeker (Robinson, 1956; Krugman, 1991). *Schumpeteryen bakış* ise yenilikçiliği hızlandırmak amacıyla küçük-orta ölçekli işletmelere yönelik teşvikleri öne çıkarır (Schumpeter, 1934, s. 101). Buna karşılık A. Smith'ten F. Hayek'e uzanan liberal kanat, "görünmez elin" bozulmaması için müdahalenin asgari düzeyde tutulması gerektiğini savunur (Friedman, 1962).

Günümüzde ise bu yaklaşımları birleştiren melez modeller öne çıkmaktadır. Bu modeller, piyasa sinyallerinin bozulmaması gerektiğini kabul ederken; risk sigortası, gelir desteği ve iklim dostu teknolojilere yönelik kamusal teşviklerin gerekliliğine de vurgu yapmaktadır (OECD, 2024).

Yukarıda sunulan teorik yaklaşımlar, tarımsal sübvansiyonların gerekçelendirilmesini sağlamaktadır. Ancak bu politikaların yalnızca kuramsal değil, tarihsel bir temele de dayandığı unutulmamalıdır. Devlet müdahalesine dayanan sübvansiyon politikaları, özellikle 19. yüzyıldan itibaren farklı ülkelerde

kurumsallaşmış ve zaman içinde evrilerek bugünkü hâlini almıştır. Aşağıda, sübvansiyon kavramının tarihsel gelişimi kısaca özetlenmektedir.

Sübvansiyon kavramı tarım tarihine 19. yüzyılın tarifeci politikalarıyla girmiştir. İngiltere'nin Corn Laws düzenlemeleri (1815–1846), tahıl ithalatına vergi koyarak yerli üreticiyi korumuş; 1846'da bu yasaların yürürlükten kaldırılması ise “serbest ticaret” dönemini başlatmıştır (Tracy, 1982).

ABD'de 1933 tarihli Tarım Ayarlama Yasası (Agricultural Adjustment Act), çiftçilere ekim alanlarını daraltmaları karşılığında tazminat ödenmesini öngörmüş ve bu şekilde ilk modern gelir telafi programı oluşturulmuştur (Kennedy, 2013).

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Ortak Tarım Politikası (CAP), 1962 yılında uygulamaya girmiştir. Müdahale fiyatı ile alım garantisinin birleşimi, 1980'lere kadar yüksek düzeyde stok maliyetlerine yol açmıştır. Bu “aşırı üretim” sorunu, 1986–94 yılları arasındaki Uruguay Round müzakerelerinde ciddi biçimde eleştirilmiş ve DTÖ'nün Tarım Anlaşması'nda (AoA) “ticareti en az bozan destekler” anlayışının temelini oluşturmuştur (WTO, 1995).

2003 CAP Reformu ile 2013 “greening” düzenlemeleri, sübvansiyonları çevresel koşullara bağlayarak günümüzün eko-şema sistemlerinin altyapısını hazırlamıştır (European Commission, 2023). Böylece, fiyat odaklı doğrudan müdahaleler yerini gelir odaklı ve çevresel yükümlülöklere bağılı destek sistemlerine bırakmıştır.

2.1 Yerli ve Yabancı Çalışmalarda Tarım Sektörü'nde Sübvansiyon Kavramı

Teorik yaklaşımlar ve tarihsel gelişimin ardından, tarımsal sübvansiyonların günümüzdeki yansımaları, tarım sektörü kapsamında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde geniş bir literatürde ele alınmaktadır. Sektör, yalnızca gıda güvenliğini temin eden bir üretim zinciri değıl, aynı zamanda sanayiye hammadde sağlayan ve ihracat yoluyla döviz kazandıran stratejik bir sektördür. Ancak sektördeki iklim riski, mevsimsellik, yatırım geri dönüş süresinin uzunluğu gibi unsurlar özel sermayeyi tek başına yetersiz bırakmakta ve bu nedenle kamu desteklerine duyulan ihtiyaç artmaktadır (OECD, 2023).

Konuya ilişkin iktisadi düşünce okulları da tarım sektör'deki destek mekanizmalarına farklı açılardan yaklaşmaktadır. Keynes (1936, s. 112), kamu

harcamalarının ekonomik dalgalanmaları yumuşatıcı etkisine dikkat çekerken, Joan Robinson ve Paul Krugman gibi iktisatçılar ise özellikle dış şoklara karşı tarım gelirinin istikrarını vurgulamaktadır (Krugman, 1991, s. 27). Schumpeter (1934, s. 101) sübvansiyonları, yenilikçi girişimlerin hızlandırılmasında bir kaldıraç olarak görmektedir. Buna karşılık Smith, Hayek ve Friedman gibi liberal düşünürler ise kamusal müdahalenin fiyat sinyallerini bozduğunu ve kaynakların verimsiz tahsisine yol açabileceğini savunmaktadır (Friedman, 1962). Güncel literatür, bu iki yaklaşımı harmanlayan melez bir modeli savunmakta; bu modelde piyasa mekanizması korunurken, risk sigortası ve yeşil teşvikler gibi kamu destekleriyle tamamlayıcı bir yapı kurulmaktadır (OECD, 2023).

Kazak akademik literatüründe de çeşitli öneriler geliştirilmektedir. Örneğin, S. K. Seitov ve G. A. Kaliev, sübvansiyonların üretim artışı ve faktör verimliliğine endekslenmesini savunmaktadır (Seitov, 2021, s. 87). A. B. Moldashev ile T. S. Zaurbekova ise emek ve sermayenin TGSK içindeki verimliliğinin OECD ortalamasının altında olduğunu göstermiştir (Moldashev & Zaurbekova, 2022). Benzer şekilde, Sygarev ve Nurkuzhaev (2019), mülkiyet ayrımı gözetmeyen, daha kapsayıcı bir destek mekanizması önermektedir.

Rus literatüründe de benzer şekilde dikkat çekici analizler bulunmaktadır. S. V. Kiselev (2018), kırsal bölgelerde yoğun kamu düzenlemesi ihtiyacına işaret ederken; S. A. Shelkovnikov (2020), sübvansiyonları hem norm maliyetlerin telafisi hem de genişletilmiş yeniden üretim aracı olarak değerlendirmektedir.

OECD destek göstergeleri de ülkelerin sübvansiyon politikalarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine imkân tanımaktadır:

Üretici Destek Tahmini (ÜDT/PSE): Çiftçiye doğrudan yansıyan toplam desteği ifade eder. 2023 yılı itibarıyla bu oran AB'de %18, Türkiye'de %14, Kazakistan'da ise %8 seviyesindedir.

Tüketici Destek Tahmini (TDT/CSE): Tüketici üzerindeki yükü ya da destek yoluyla oluşan tasarrufu gösterir; çoğu zaman negatif değer alır.

Genel Hizmet Destek Tahmini (GHDT/GSSE): Araştırma, altyapı yatırımları ve veterinerlik hizmetleri gibi üreticiye doğrudan gitmeyen kamu hizmetlerini kapsar.

Toplam Destek Tahmini (TDT/TSE): Tüm destek kalemlerinin toplam bütçedeki payını gösterir (OECD, 2023, s. 48).

Bu sınıflandırmalar, izleyen bölümlerde Türkiye ve Kazakistan örneklerinde yapılacak ÜDT trendi (2013–2023) analizleri ve DTÖ çerçevesindeki "yeşil-sarı" destek dağılımı yorumları için analitik temel oluşturacaktır.

2.2 Yurtdışı Tarımsal Destek Deneyimleri

Dünya tarımında devlet desteği hem ekonomi-maliye politikası hem de gıda güvenliği aracı olarak görülür. Piyasa döngüsellliği (yükseliş-düşüş) nedeniyle kimi ülkeler bütçeyi devreye sokar, kimi ülkeler yalnızca idari önlemlerle yetinir. Bir uçta “görünmez el” savunucuları (Smith, Hayek, Friedman) bulunurken, diğer uçta Keynes, Robinson, Krugman ve Schumpeter gibi müdahaleci ekol vardır (Krugman, 1991, s. 27). Bu kuramsal çekişme, ülkelerin tarım politikasına da yansır: AB ve ABD yüksek düzeyli müdahaleciliği sürdürür; “Kern Grubu” (Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada, Latin Amerika) ise sübvansiyon hacmini minimumda tutar.

Burada farklı blokların 2023 verileriyle beş ana soruya odaklanıyoruz: (i) bütçe ölçeği, (ii) temel araç, (iii) çevre koşulu (*eco-conditionality*), (iv) dijital izleme ve (v) Türkiye–Kazakistan’a aktarılabilir dersler.

2023 yılında yürürlüğe giren Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (CAP) reformu kapsamında, doğrudan ödeme bütçesinin en az %25’i, karbon tutumu, mera koruma ve organik tarım gibi faaliyetleri içeren “eko-sistemler” (*eco-schemes*) adı verilen çevresel programlara tahsis edilmiştir (European Commission, 2023, § 2.1). Ayrıca, kırsal kalkınmaya yönelik ikinci sütun bütçesinin %35’i iklim değişikliğiyle mücadele ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik projelere ayrılmıştır.

Ödeme süreçlerinin dağıtımı ve uygulanması, IACS (Entegre İdare ve Kontrol Sistemi) ile LPIS (Arazi Tanımlama Sistemi) altyapısına dayalı AREA modülü aracılığıyla uydu görüntüleri kullanılarak denetlenmektedir. Bu sistemler, tarım arazilerinin ilan edilen çevresel yükümlülöklere uygun şekilde işlenip işlenmediğini dijital olarak izlemeye olanak tanımakta, böylece ödemelerin doğruluğu ve şeffaflığı artırılmaktadır. 2023 tarım sezonu sonunda, AB-27 üye ölkelerinde toplam 4,6 milyon hektar alanda uyumsuzluk tespit edilmiş ve bu durum, ortalama %1,7 oranında ödeme kesintisi ile sonuçlanmıştır (DG AGRI, 2023).

Vergi boyutu. AB’de tarım gelirine uygulanan düşük oranlı stopaj önemli bir destek aracıdır. Örneğin Almanya’da çiftçi gelirinde efektif oran % 3, genel oran % 18’dir; İtalya, AB’ye katılırken arazi ve bina vergilerini kişisel gelir vergisine entegre etmiştir (Meyer, 2023, s. 44).

Ders 1 (TR/KZ): Doğrudan ödemeleri ekolojik koşulla (*cross-compliance*) ilişkilendirmek, bütçeyi büyütmeden çevresel çıktıları artırabilir.

ABD modeli risk yönetimi-merkezlidir. Federal Mahsul Sigortası Programı (FCIP) primin ortalama % 60’ını sübvans eder; 2023’te 365 milyon acre (% 85 işlenen arazi) poliçe kapsamındadır (USDA ERS, 2023, para. 4). Fiyat dalgalanması ARC/PLC mekanizmasıyla telafi edilir; 2022 kuraklığında Orta Batı gelir kaybı bu mekanizmayla % 18 yumuşatılmıştır.

Ders 2: Prim desteği, bütçede hektar başı ödemeye göre daha verimli; TARSİM (TR) ve GİSS tabanlı tarım sigortası (KZ) kapsamını genişletmek gerekir.

Kanada’nın BRM paketi (AgriStability, AgriInvest, AgriInsurance, AgriRecovery) 2023’te 2,6 milyar CAD harcadı; PSE % 10,8 (AAFC, 2023). *AgriInvest* çiftçi tasarrufuna devlet eş-yüzde ekleyerek “öz kaynak tamponu” yaratır.

Avustralya ise 2014 sonrası doğrudan sübvansiyonu GSYH’nin % 0,25’ine indirmiş, bütçesinin % 24’ünü “Rural R&D Corporations” vasıtasıyla araştırmaya kanallize etmiştir; toplam faktör verimliliği 2014-23 döneminde yıllık % 1,4 artmıştır (ABARES, 2023).

Çin’de pirinç ve buğday için Minimum Purchase Price (MPP) devam ederken 2016-23 arası 45 milyar CNY’lik “yeşil sübvansiyon” bütçesi kimyevi gübre tüketimini % 11 düşürmüştür (Li & Zhang, 2023). Japonya’nın “Eğimli Alan Doğrudan Ödemesi” hektar başına 35 000 JPY vererek arazi terkinin yavaşlatır; Güney Kore ise 2023 bütçesinden 600 milyar KRW’yi akıllı sera hibesine ayırmıştır (MAFRA, 2023).

Hindistan, MSP (Minimum Destek Fiyatı) mekanizması kapsamında 23 tarım ürünü için taban fiyat belirlemektedir. Ayrıca, PM-KISAN programı aracılığıyla her çiftçi hanesine yıllık 3×2.000 Hint Rupisi tutarında nakit transferi yapılmaktadır. 2023 yılı itibarıyla, program 96 milyon haneye ulaşmıştır (PIB, 2023). Gübre sübvansiyonları, toplam maliyetin %70’ine kadarını karşılamaktadır. Bu durum, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) nezdinde “sarı kutu” olarak adlandırılan, ticareti bozucu destekler konusunda Hindistan üzerindeki baskıyı artırmaktadır.

Brezilya'nın ABC-Plus kredi programı, %2–4 faiz oranlarıyla toplam 58 milyar Brezilya reali hacminde bir portföye ulaşmıştır. Programın hedefi, 2030 yılına kadar 72 milyon hektar alanı sürdürülebilir tarım uygulamalarına geçirmektir (MAPA, 2023, s. 7).

Meksika'da yürütülen “Producción para el Bienestar” (Refah İçin Üretim) programı kapsamında, ≤ 5 hektar alanda mısır ve fasulye yetiştiren küçük ölçekli üreticilere hektar başına 2.000 Meksika pesosu destek verilmektedir. 2023 yılı bütçesi 17,3 milyar MXN'dir (SADER, 2023). Etiyopya, PSNP 4 adlı sosyal güvenlik ağı programı kapsamında, 8,9 milyon kırsal yoksula hem nakdi yardım hem de kamu yararına çalışma imkânı sunmaktadır. Bu program sayesinde yalnızca üç yıl içinde yaklaşık 900 bin hektar alanda teraslama yapılmış ve fidan dikimi gerçekleştirilmiş; böylece erozyon oranı %40 oranında azalmıştır (World Bank, 2023, s. 56).

Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada ve Latin Amerika'daki bazı ülkeler, 1986–2013 döneminde tarımsal sübvansiyonların seviyesini önemli ölçüde azaltmıştır: Yeni Zelanda'da 24 kat, Avustralya'da 4 kat, Kanada'da ise 2,6 kat düşüş kaydedilmiştir (OECD, 2023, s. 88). Bu ülkeler, “yeşil kutu” kapsamında değerlendirilen altyapı yatırımları, araştırma–geliştirme faaliyetleri ve kredi faiz desteği gibi üretimden bağımsız destek kalemlerine öncelik vermiştir.

Belarus, 2023 yılında Tarım-Gıda Sanayi Kompleksi için 3,4 milyar Belarus rublesi (BYN) tutarında bütçe ayırmıştır. Bu desteklerin odak noktası, gübre sübvansiyonları, uzun vadeli ekipman leasingi ve tarımsal teknik modernizasyon olmuştur (BelAgro, 2023).

Rusya ise aynı yıl itibarıyla doğrudan sübvansiyonları nominal olarak (ruble bazında) artırmış olsa da, döviz kuru bazında hâlâ 2013 seviyesinin altında kalmıştır. Açıklanan destek paketinin %62'si düşük faizli tarım kredisi sübvansiyonlarından oluşmaktadır (MinSelkhoz, 2023).

2.3 Karşılaştırmalı Dersler (Özet)

Eco-şartlı ödemeler (AB, IPARD) gelir kaybı yaratmadan çevresel çıktıları yükseltir.

Prim sübvansiyonlu sigorta (ABD, Kanada) hektar bazlı ödemeye göre bütçe etkinliğini artırır.

Dijital kayıt ve uydu izleme (IACS, ÇKS, GİSS) şeffaflığı ve hedefliliği maksimize eder.

Ar-Ge'ye kaynak kaydırmak (Avustralya) uzun vadede toplam faktör verimliliğini yükseltir.

Bu bölümde, tarımsal sübvansiyonların teorik temelleri, tarihsel evrimi, normatif çerçevesi ve uluslararası deneyimleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Literatür taraması ve ülke örnekleri, sübvansiyon politikalarının yalnızca mali boyutla değil, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik, dijital altyapı, hedef odaklılık ve kurumsal kapasite gibi çok boyutlu etkenlerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle AB, ABD ve Kanada gibi ülkelerde dijital izleme, iklim odaklı ödeme sistemleri ve yenilikçi araçlar öne çıkarken; Kazakistan ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin bu modellerden uyarlanabilir dersler çıkarması mümkündür. Bölümde sunulan teorik çerçeve ve karşılaştırmalı analizler, bir sonraki bölümde yapılacak Kazakistan ve Türkiye sübvansiyon sistemlerinin ampirik incelemesine sağlam bir temel oluşturmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

METODOLOJİ

Bu tez çalışmasında, Kazakistan ve Türkiye’deki tarımsal sübvansiyon sistemlerinin karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Araştırmada karma yöntem benimsenmiş; hem nitel hem de nicel analiz tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu yöntem seçimi, konunun çok boyutlu yapısı ve farklı veri kaynaklarının bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi açısından uygun bulunmuştur.

Çalışma, karşılaştırmalı, açıklayıcı ve analiz odaklı bir araştırma niteliğindedir. Karşılaştırmalı vaka analizi yaklaşımı benimsenmiş; hem keşfedici (exploratory) hem de açıklayıcı-karşılaştırmalı (explanatory-comparative) hedefler doğrultusunda ilerlenmiştir. Nitel bulgular ile nicel veriler arasında metodolojik üçleme sağlanarak daha derinlikli analizlere ulaşılmıştır (Creswell, 2018). Araştırmanın temel amacı, sübvansiyon politikalarının yapısal ve işlevsel özelliklerini incelemek, ekonomik etkinliğini değerlendirmek ve sürdürülebilir kalkınma perspektifiyle politika önerileri sunmaktır.

Araştırmanın kapsamını, Kazakistan ve Türkiye’de 2019–2023 yılları arasında uygulanan tarımsal sübvansiyon politikaları oluşturmaktadır. Evren olarak, iki ülkenin tarım sektörüne yönelik kamu desteklerini içeren tüm resmi belgeler, istatistiksel veriler ve uluslararası raporlar esas alınmıştır.

3.1 Veri Kaynakları

Bu araştırmada yalnızca ikincil (sekonder) veri kaynaklarından yararlanılmıştır. Kullanılan veriler, ulusal ve uluslararası kaynaklardan temin edilmiş; hem nitel hem de nicel veri toplama ve analiz teknikleriyle değerlendirilmiştir. Verilerin çeşitliliği, metodolojik üçleme (triangülasyon) ile desteklenmiş ve analizlerin geçerliliği artırılmıştır.

Ulusal Veri Kaynakları

Kazakistan: Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı bütçe raporları; Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu (BNS RK – Bureau of National Statistics, Republic of Kazakhstan) verileri; Kazhydromet iklim bültenleri; Gıda Güvenliği ve Sürdürülebilirlik raporları.

Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Orman Bakanlığı'nın destek programına ilişkin resmî dokümanları ve bütçe tabloları; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri; IPARD III Programı (2021-2027) belgeleri; Tarım Kanunu ve Resmî Gazete'de yayımlanan Cumhurbaşkanlığı kararları.

Uluslararası Veri Kaynakları

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'nün Üretici ve Tüketici Destek Tahminleri (PSE, CSE); Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nun FAOSTAT veri tabanı; Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'nün Tarım Anlaşması (AoA) dokümanları ve sübvansiyon sınıflandırmaları.

Veri Toplama Teknikleri

- Resmî istatistik setleri (BNS RK, TÜİK) CSV biçiminde indirilmiş ve “RawData” adlı Excel çalışma kitabında birleştirilmiştir.
- Tarım bakanlıklarına ait bütçe tabloları PDF'ten Excel'e manuel aktarılmış; tutarlar yerel para biriminde korunmuştur.
- İklim değişkenleri (Kazhydromet) aylık raporlardan alınmış, yıllık ortalama sıcaklık ve yağış göstergelerine dönüştürülmüştür.
- Uluslararası seriler (OECD PSE/CSE, FAOSTAT, UN Comtrade, WDI) gösterge kodları eşleştirilerek USD bazına çevrilmiştir.
- Ulusal ve uluslararası haber portallarındaki politika duyuruları (Informburo, KazTAG, Anadolu Ajansı, Resmî Gazete) PDF olarak arşivlenmiş ve içerik analizi için metin formatına dönüştürülmüştür.

Veriler ve Ampirik Analiz

- Belgesel tarama: Yasal mevzuat, stratejik belgeler ve program metinlerinin nitel içerik analizine tabi tutulması.
- İstatistiksel derleme: Ulusal ve uluslararası veri tabanlarından tarımsal üretim, sübvansiyon ve ticaret verilerinin toplanması.

3.2 Göstergeler ve Karşılaştırılan Değişkenler

Araştırmada kullanılan temel göstergeler ve karşılaştırılan değişkenler aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:

- Toplam tarımsal sübvansiyon miktarı (₺ / ₺)
- Sübvansiyonların GSYİH içindeki payı (%)
- Sübvansiyon / Tarımsal üretim oranı
- PSE (Üretici Destek Tahmini), CSE (Tüketici Destek Tahmini)
- Bitkisel ve hayvansal üretim hacmi (milyon ton)
- Hektar başına verimlilik (t/ha)
- Tarımsal ihracat ve ithalat (milyon USD)
- Tarım istihdam oranı (%)
- Sübvansiyonların sektörel dağılımı (bitkisel üretim, hayvancılık, altyapı vb.)
- Dijitalleşme ve çevresel sürdürülebilirlik göstergeleri (IPARD, eko-şartlılık)

3.3 Veri Analiz Yöntemleri

Verilerin değerlendirilmesinde hem nicel hem de nitel analiz tekniklerinden yararlanılmıştır:

Nicel Analiz Yöntemleri

- Tanımlayıcı istatistik: Ortalama, varyans, bileşik yıllık büyüme oranı (CAGR) Microsoft Excel 365'in Analysis ToolPak eklentisi kullanılarak elde edilmiştir.
- Oran analizi: Sübvansiyon/GSYİH, pi/CSE ve sübvansiyon/üretim oranları Excel formülleriyle hesaplanmıştır
- Zaman serisi analizi: 2019–2023 dönemi yıllık eğilimleri ve değişim oranları analiz edilmiştir.
- Etkinlik katsayısı: Tarımsal üretim değeri / sübvansiyon miktarı oranı olarak hesaplanmıştır.

Nitel Analiz Yöntemleri

- İçerik analizi: Yasa, strateji ve program belgeleri manuel açık ve tematik kodlama yöntemiyle incelenmiştir.
- Tematik sınıflandırma: Destek türleri, çevresel koşulluluklar ve dijitalleşme düzeyi bakımından ayrıştırılmıştır.

- Üçlü veri doğrulaması (triangölasyon): Ulusal belgeler, uluslararası raporlar ve akademik yayınlar karşılaştırılarak analiz bütünlüğü sağlanmıştır.

PEST ve OECD Çerçevesi

- PEST analizi: Politik, ekonomik, sosyal ve teknolojik göstergeler ölke bazında matris analizine tabi tutulmuştur.
- OECD göstergeleri: PSE-CSE-TSE oranları karşılaştırılmış; destek yapıları ve etkinlik düzeyleri analiz edilmiştir.

3.4 Bilimsel Gerekçe, Güvenirlik ve Sınırlılıklar

Yöntem seçimi, araştırmanın çok boyutlu yapısına uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Sübvansiyon politikalarının etkileri hem nicel verilerle hem de nitel bağlamda değerlendirilmiştir.

Güvenirlik ve tekrar edilebilirlik açısından:

- Çalışmada kullanılan sayısal veriler resmî kurumların yayımladığı açık kaynak veri setlerinden alınmış, nitel içerik için ise ulusal/uluslararası haber portallarında yayımlanan analiz ve makaleler sistematik biçimde arşivlenmiştir.
- Hesaplamalar Microsoft Excel 365 çalışma kitabında açık formüllerle yapılmış ve dosya arşivde saklanmıştır.
- Sonuçlar, aynı veri seti ve Excel dosyası kullanılarak kolayca tekrarlanabilir.

Sınırlılıklar:

- Veri seti 2019-2023 dönemini kapsadığı için uzun dönemli yapısal dönüşümler tam yansıtılamamıştır.
- Çiftçi düzeyinde mikro veriler mevcut olmadığından analiz makro göstergelerle sınırlıdır.
- Döviz kuru oynaklığı ve yüksek enflasyon, sübvansiyon tutarlarının uluslararası karşılaştırılmasını kısmen zorlaştırmıştır.

Bu metodoloji, araştırmanın akademik bütünlüğünü, analiz gücünü ve sürdürülebilir kalkınma perspektifine katkısını güçlendirecek şekilde yapılandırılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAKİSTAN TARIM SEKTÖRÜ SÜBVANSİYON SİSTEMİNİN ANALİZİ

4.1. Tarım Sektörünün Güncel Durumu

Tarım sektörü, Kazakistan'ın ekonomik, sosyal ve coğrafi yapısında tarihsel olarak merkezi bir rol oynamaktadır. Ülke yüzölçümünün yaklaşık %75'i tarıma elverişli alanlardan oluşmakta olup, bu alanlar sadece temel gıda üretimiyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda kırsal istihdam, bölgesel kalkınma ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı açısından da stratejik önem taşımaktadır. Tarım, aynı zamanda Kazakistan'ın ihracat yapısında gıda güvenliği ve döviz kazandırıcı faaliyetler açısından da kritik bir konumdadır.

2023 yılı itibarıyla tarım sektörü, Kazakistan'ın Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının (GSYİH) %4,3'ünü oluşturmuş ve yaklaşık 1,08 milyon kişiye istihdam sağlamıştır. Bu, toplam iş gücünün yaklaşık %11–12'sine karşılık gelmektedir (Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu, 2024). Her ne kadar bu oran geçmiş yıllara kıyasla azalmış olsa da, tarım sektörü kırsal nüfusun geçim kaynağı olmayı sürdürmekte, dolaylı olarak gıda tedarik zinciri, hayvancılık, lojistik ve tarıma dayalı sanayi gibi sektörleri de etkilemektedir.

Kazakistan'ın 2050 Kalkınma Stratejisi kapsamında, tarım sektörü ekonomik çeşitlendirme, iç talebin karşılanması ve dışa bağımlılığın azaltılması açısından temel önceliklerden biri olarak kabul edilmektedir (OECD, 2020; ADB, 2018). Hükümet politikaları, üretim artışı, ihracat kapasitesinin geliştirilmesi ve ithal ikamesi stratejileriyle desteklenmektedir. Tarımsal üretim yapısı hem büyük ölçekli agro-holdingler hem de küçük aile işletmelerini içermekte olup, özellikle buğday üretimi hem iç tüketime hem de ihracata yönelik başat ürün olarak öne çıkmaktadır (UNDP, 2019).

Ancak tarım sektörü aynı zamanda önemli yapısal sorunlarla karşı karşıyadır. Sulama altyapısının yetersizliği, aşırı otlatma nedeniyle bozulmuş mera alanları, düşük teknolojik donanım, yüksek üretim riskleri ve iklim değişikliğinin etkileri, tarımsal verimlilik üzerinde olumsuz baskılar oluşturmaktadır (USAID, 2017; World Bank, 2016). Güney bölgelerde sulamaya olan bağımlılık artarken,

kuzeydeki kuru tarım alanlarında kuraklık, sıcaklık dalgalanmaları ve zararlı istilaları üretim hacmini dalgalı hale getirmiştir.

Üstelik tarımsal sulamada kullanılan toplam suyun %11–15’i altyapı kayıpları nedeniyle ziyan olmakta; su kaynaklarının önemli bir kısmı komşu ülkelerle paylaşılan sınır-aşan akarsulara bağımlıdır. Bu nedenle tarım sektörü hem çevresel hem de siyasi kırılganlıklar taşımaktadır. Kazakistan’ın “Yeşil Ekonomi”ye Geçiş Konsepti (2013), bu bağlamda sektörde verimliliği artırma ve çevresel sürdürülebilirliği sağlama amacını taşımakta, ancak iklim değişikliğine uyum kapasitesi henüz yeterince kurumsallaşmamıştır.

Kazakistan tarım sektörü doğal kaynak zenginliği ve stratejik potansiyeliyle öne çıkmakta, ancak altyapı, teknoloji, insan kaynağı ve iklim riski gibi çok boyutlu yapısal sorunlarla mücadele etmektedir. Aşağıdaki bölümlerde bu mevcut duruma ilişkin istatistikî göstergeler, üretim eğilimleri ve sektörel performans detaylı biçimde analiz edilecektir.

Tablo 4.1 ve Şekil 4.1 verilerine göre, 2019–2023 dönemine ait göstergeler, Kazakistan ekonomisinde tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içindeki görelî payının dalgalı bir seyir izlediğini göstermektedir. Bu beş yıllık süreçte genel ekonomik büyümeye paralel olarak GSYH mutlak değerinde artış görülmesine rağmen, tarım sektörünün GSYH içindeki payı istikrarlı bir şekilde artmamış; aksine zaman zaman düşüş göstermiştir.

2019 yılında sektörün GSYH içindeki payı %4,6 iken, 2020 yılında bu oran %5,4’e yükselmiş ve dönem içerisindeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu artış, COVID-19 pandemisinin başlangıç yılı olması sebebiyle diğer sektörlerde yaşanan daralmaya karşılık tarımın görelî olarak daha az etkilenmesiyle açıklanabilir. Tarım sektörünün bu dönemde stratejik öneminin arttığı ve gıda arz güvenliğinin bir öncelik haline geldiği görülmektedir.

Ancak 2021 yılında tarımın GSYH içindeki payı %4,2’ye gerilemiştir. Bu düşüş, söz konusu yıl Kazakistan’da yaşanan şiddetli kuraklıkla ilişkilendirilebilir. Kuraklık, özellikle buğday üretimi gibi iklim koşullarına hassas ürünlerde ciddi verim kayıplarına neden olmuştur.

2022 yılında sektör yeniden %5,2’lik bir payla toparlanma göstermiştir. Bu toparlanma, iyileşen iklim koşulları, devlet destekleri ve üretim hacmindeki artışla bağlantılıdır. Fakat 2023 yılına gelindiğinde, GSYH içindeki tarım payı yeniden

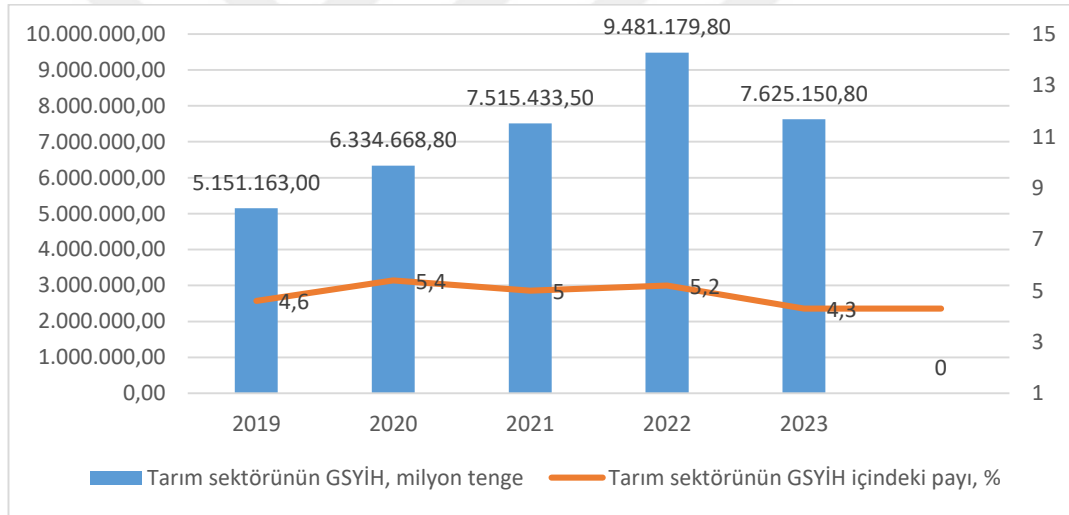
%4,3'e düşmüştür. Bu azalışta 2023 yılı ilkbaharında meydana gelen büyük çaplı sel felaketlerinin etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 4. 1. Kazakistan ve Tarım Sektörü GSYH'sinin Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Kazakistan GSYH (Milyon Tenge)	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık (Milyon Tenge)	GSYH Payı (%)
2019	69.532.626	5.151.163	4,6
2020	70.619.033	6.233.669	5,4
2021	83.951.588	7.515.454	4,2
2022	103.765.518	9.481.180	5,2
2023	119.442.290	7.625.151	4,3

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Şekil 4. 1. Kazakistan Tarım Sektörünün GSYH'sı ve GSYH İçindeki Payının Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Tablo 4.2 verilerine göre, Kazakistan tarım sektöründe 2019–2023 yılları arasında nominal bazda olumlu bir büyüme eğilimi göstermektedir. Tarımsal brüt üretim 2019 yılında 5.151,2 milyar tenge iken 2023 yılında 7625,1 milyar tenge'ye ulaşmış ve toplamda %47,1 oranında artış kaydedilmiştir. Özellikle bitkisel üretimdeki artış dikkat çekicidir (%61,6), buna karşın hayvansal üretim daha mütevazı bir büyüme göstermiştir (%29,9).

Bununla birlikte, 2023 yılında fiziksel hacim endeksinin %91,7'ye düşmesi, fiyat artışlarına rağmen üretim hacminde bir azalma yaşandığını ve gerçek üretim

düzeyinin duraksadığını göstermektedir. Bu durum, tarımsal verimliliğin azalması, olumsuz iklim koşulları veya yapısal sorunlardan kaynaklanabilir.

Aynı dönemde sabit sermaye yatırımları %82,7 oranında artmıştır. Ancak bu yatırım artışı, fiziksel üretimde benzer bir artışı beraberinde getirmemiştir. Bu da sermayenin etkinliğinin sınırlı olduğunu, yatırımların yeterli dönüş sağlamadığını ve yenilikçi teknolojilerin yaygınlaştırılmasında yetersizlikler olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, finansman artışına rağmen tarımsal üretim altyapısı hâlâ iç ve dış şoklara karşı hassasiyet göstermektedir. Bu da tarım sektöründe sübvansiyon mekanizmalarının yeniden gözden geçirilmesini ve teknoloji odaklı modernizasyon ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Tablo 4. 2. Kazakistan’da Tarımsal Üretim ve Yatırım Göstergeleri (2019–2023)

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 (%)
Brüt hacmi, cari fiyatlarla, toplam	milyar tenge	5 151,2	6 334,7	7 515,4	9 481,2	7 625,1	47,1
- bitkisel üretim		2 817,7	3 687,3	4 387,2	5 808,3	4 552,4	61,6
- hayvansal üretim		2 319,5	2 637,5	3 117,0	3 658,8	3 012,5	29,9
Brüt hacminin fiziksel hacim endeksi	% önceki yıla göre	99,9	105,7	97,8	109,1	91,7	91,79
Sabit sermaye yatırımları	milyon tenge	494 976	565 369	772 475	850 346	904 264	82,7

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Sabit sermaye yatırımlarındaki artışa rağmen, bitkisel üretimin brüt çıktısında istenilen düzeyde bir artış sağlanamamıştır. 2023 yılında enflasyon ve iklimsel şoklar eşliğinde fiziksel üretim hacmi düşmüş, bu durum yatırım verimliliğinde azalmaya işaret etmektedir.

Tablo 4.3 verileri, bitkisel üretimde ekim alanlarının genişlediğini göstermektedir. 2019–2023 döneminde toplam ekili tarım alanı %8,2 oranında artarak 23,9 milyon hektara ulaşmıştır. Özellikle tahıllar ve baklagillerin ekim alanlarında %13,8’lik kayda değer bir artış gerçekleşmiş, bu durum ülkenin gıda güvenliğine verdiği önemi yansıtmaktadır. Ayrıca, şeker pancarı alanları %23 oranında genişlemiş, bu durum muhtemelen ithal ikamesine yönelik devlet teşviklerinden kaynaklanmaktadır.

Buna karşılık, yağlı tohumlar (−%1,7) ve patates (−%2,7) gibi ürünlerin ekim alanlarında düşüş gözlemlenmiştir. Bu durum, piyasa koşullarındaki dalgalanma, ihracat kısıtlamaları veya karlılık düşüşü ile açıklanabilir. Özellikle yem bitkilerindeki %8,3'lük azalma, hayvancılık sektörünün sürdürülebilirliği açısından risk oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, tarımda gözlemlenen büyüme büyük ölçüde ekstensif (alan bazlı) karakterdedir. Teknoloji, mekanizasyon ve verimlilik gibi intensif faktörlerde aynı düzeyde bir gelişme görülmemektedir. Bu da, kaynak tasarrufunu esas alan ve yüksek verimli bitkisel üretimin teşvik edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 4. 3. Ekim Alanları ve Verimlilikteki Değişim

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 (%)
Net ekili tarım alanı, toplam	bin ha	22135,8	22 582,3	22925,7	23365,10	23940,1	108,2
- tahıllar (pirinç dahil) ve baklagiller	bin ha	15396,6	15878,4	16108,0	16096,20	17525,5	113,8
- yağlı tohumlar	bin ha	2 861,1	2 861,1	3 102,4	3 463,40	2 813,1	98,30
- şeker pancarı	bin ha	15,2	15,2	14,5	11,6	18,7	123
- patates	bin ha	193	194,4	195,8	198,9	187,8	97,3
açık alan sebzeleri	bin ha	159,1	163,6	168,6	169,7	165,9	104,3
- yem bitkileri	bin ha	3 277,2	3 197,50	3 114,6	3 103,5	3 003,6	91,70

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Tablo 4.4 verilerinin analizi, farklı bitkisel ürün grupları arasında heterojen bir üretim dinamiği olduğunu ortaya koymaktadır. Önceki tabloda görülen %8,2'lik ekim alanı artışı, bazı stratejik ürünlerde üretim artışıyla desteklenmiştir. Ancak yağlı tohumlar ve yem bitkilerindeki azalma, bitkisel üretimin genel dengesini olumsuz etkilemiştir.

2023 yılında tahıl üretimi 17,1 milyon ton olarak gerçekleşmiş, bu değer 2019 yılına kıyasla %1,9 oranında düşmüştür. Oysa aynı dönemde tahılların ekim alanları %13,8 artmıştır. Bu durum, verimliliğin düşmesine, olumsuz iklim koşullarına (özellikle kuraklık) ve tarımsal teknolojilerin yetersizliğine işaret etmektedir.

Buna karşılık, bazı ürünlerde olumlu eğilimler gözlemlenmiştir: şeker pancarı üretimi %5,1, açık alan sebze üretimi ise %4 oranında artmıştır. Ancak yağlı

tohumlar %15,5, patates üretimi ise %3,2 azalmıştır. Bu düşüşler hem ekim alanlarındaki daralma hem de dış ticaret koşullarındaki belirsizliklerle açıklanabilir.

Genel olarak, bu veriler bitkisel üretimin dışsal faktörlere ve iklime olan yüksek duyarlılığını ve istikrarlı bir teknolojik altyapının eksikliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, tarım politikasında yalnızca miktar odaklı genişleme yerine verim artışı, teknoloji kullanımı ve iklim adaptasyonuna yönelik yapısal dönüşümün teşvik edilmesi gereklidir.

Tablo 4. 4. Tarımsal ürünlerin toplam hasadı, bin ton

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 %
- tahıllar (pirinç dahil) ve baklagiller	bin ton	17428,6	20065,3	16375,9	22100,0	17096,6	98,1
- şeker pancarı	bin ton	485,50	466,30	332,20	305,60	510,20	105,1
- yağlı tohumlar	bin ton	2583,70	2556,50	2430,10	2800,00	2183,80	84,5
- patates	bin ton	3912,10	4006,80	4031,60	4080,50	3788,10	96,8
- sebzeler	bin ton	4355,20	4590,90	4768,50	4791,60	4530,30	104

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Tablo 4.5, birim alan başına verimlilik açısından tarımsal üretimin performansını değerlendirmeye olanak sağlar ve bu, intensif üretim düzeyinin en önemli göstergelerinden biridir.

Devlet tarafından sağlanan gübre, mazot ve tohum desteğine rağmen, birçok üründe verimlilik artışı sınırlı kalmıştır. Özellikle tahıl ürünlerinde, verimlilik 2019’da 11,4 t/ha iken 2023’te 10,0 t/ha’ye gerilemiş ve %12,3’lük bir düşüş yaşanmıştır. Yağlı tohumlarda da benzer şekilde %5,4’lük bir azalma kaydedilmiştir. Bu durum, mevcut sübvansiyon mekanizmalarının iklim risklerini ve teknolojik yetersizlikleri telafi edemediğini ortaya koymaktadır. Buna karşın, açık alan sebzeleri (%5,4 artış) ve özellikle şeker pancarında (%16,8 artış) olumlu bir eğilim gözlemlenmiştir. Bu artışlar, hem olumlu iklim koşulları hem de belirli bölgelerdeki yüksek kârlılık ve sulama altyapısıyla ilişkilendirilebilir.

Sonuç olarak, Tablo 4.5, bazı stratejik ürünler dışında genel bir verimlilik durgunluğu ortaya koymakta ve tarımsal destek politikalarının yeniden yapılandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Geleneksel “girdi temelli”

sübvansiyonlardan “sonuç odaklı”, verimlilik ve yenilikçilik esasına dayalı modellere geçilmesi elzemdir. Ayrıca, risk sigortası ve hassas tarım teknolojilerinin teşviki yaygınlaştırılmalıdır.

Tablo 4. 5. Bitki verimi, cins başına hektar verimi

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 %
Tahıllar (Pirinç Dahil) Ve Baklagiller	t/ha	1,14	1,28	1,04	1,37	1,00	87,7
Yağlı Tohumlar	t/ha	0,93	0,95	0,83	0,81	0,88	94,6
Şeker Pancarı	t/ha	32,45	32,30	27,55	38,21	37,9	116,8
Patates	t/ha	20,34	20,67	20,74	20,53	20,55	101
Açık Alan Sebzeleri	t/ha	26,05	26,59	26,80	27,14	27,46	105,4

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

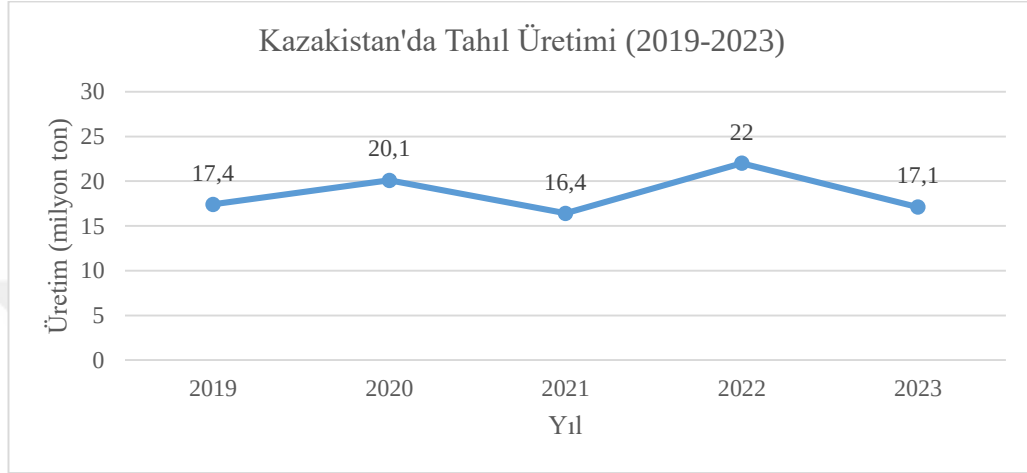
Kazakistan'da İklim Koşullarının Tarıma Etkisi

Kazakistan'ın iklimi belirgin şekilde karasaldır ve bu özellik zamanla daha da artarak ortalama sıcaklıkların yükselmesine, aşırı kuraklıkların ve sıcak rüzgarların (“samum” tipi rüzgarlar) daha sık görülmesine yol açmaktadır. İklim değişikliği, yıllık ortalama sıcaklığın artması ve yağışların düzensizleşmesi ile kendini göstermektedir. Bu değişim, bozkır ve yarı çöl bölgelerinin kuzeye kaymasına ve agroekosistemlerin yer değiştirmesine neden olmaktadır (GIZ, 2023; KazTAG, 2023).

Örneğin, 2019 yılında Tarım Bakanı S. Omarov, olumsuz hava koşullarının tahıl hasadının %14 oranında azalarak 17,4 milyon tona düşmesine yol açtığını belirtmiştir (KazTAG, 2019). Benzer şekilde 2021 yılında “anormal kuraklık” bitkisel üretimin toplam değerini %6,7 oranında düşürmüştü ve 4,2 trilyon tenge seviyesine gerilemiştir. Bununla birlikte toplam tahıl üretimi 16,4 milyon ton olup verim 10,4 centner/hektar olmuştur (Forbes Kazakhstan, 2021). Buna karşılık, 2022 yılı uygun hava koşulları ile dikkat çekmiş ve son on yılın en yüksek rekoltelerinden biri gerçekleşmiştir. Tarım Bakanlığı verilerine göre tahıl üretimi %33 artarak 22,03 milyon tona ulaşmış, verim 13,8 c/ha olmuştur. Tarımsal toplam çıktı 9,3 trilyon tengeye yükselmiş ve bu, 2021 yılına göre %9,1 artışı temsil etmektedir (Informburo, 2023). 2023 yılı ise aşırı sıcaklık ve kuraklık nedeniyle verimde

önemli düşüş yaşanmıştır. İlkbahar 2023 tahıl rekoltesi yaklaşık 17,1 milyon ton olmuş ve bu miktar 2022 yılına kıyasla %25–30 daha azdır (BNS RK, 2023). 2024 yılında ise bu miktar 25,2 milyon tona ulaşmıştır. Kuraklığın etkilerini hafifletmek amacıyla çiftçilere yem ve sulama desteği sağlanmıştır.

Şekil 4. 2. Kazakistan'da Tahıl Üretimi (2019–2023)

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Üretim ve Verimlilik Dinamikleri (2019–2023)

Kazakistan Ulusal İstatistik Bürosu verilerine göre tahıl ve baklagillerin toplam üretimi (milyon ton):

- 2019 – 17,4
- 2020 – 20,06
- 2021 – 16,4
- 2022 – 22,03
- 2023 – ~17,1

Bu veriler, üretimde önemli dalgalanmaların olduğunu göstermektedir. 2019'daki düşük üretimin ardından 2020'de %15 artış gerçekleşmiş, 2021'de kuraklık nedeniyle yeniden düşüş yaşanmış, 2022'de ise rekor seviyeye ulaşılmıştır. Tahıl verimi (c/ha): 2020 – ~12,8 (tahmini), 2021 – 10,4, 2022 – 13,8, 2023 – ~10,3 (hesaplamalı).

İç piyasada tahıl arzı istikrarını korurken, 2022–2023 döneminde ihracat rekor seviyelere ulaşmış (2022'de 13 milyon ton tahıl eşdeğeri ihracat) (Informburo, 2023). Hayvancılıkta ise iklim dalgalanmaları yem temini üzerinden etkisini göstermektedir. 2021–2022 yıllarında et ve süt üretimi artış göstermiştir.

Ancak 2023 baharında güney bölgelerde otlak ve su yetersizliği nedeniyle hayvan ölümleri yaşanmış; devlet, çiftçilere yem desteği sağlamış ve silaj stoklarını teşvik etmiştir.

İstatistiksel analizler, iklimsel anormalliklerin tarımsal göstergelerde düşüşlerle örtüştüğünü göstermektedir. 2019–2021 yılları arasındaki kurak sezonlarda tahıl verimi ortalamanın oldukça altında kalmıştır. Örneğin, 2021 yılı verimi 10,4 c/ha olup 2020 ve 2022 yıllarına kıyasla %20–25 daha düşüktür. 2022 yılında elverişli iklim koşulları sayesinde verim 13,8 c/ha seviyesine ulaşmış ve 2021’e göre %33 artış kaydedilmiştir.

Sebze, patates ve kavun-karpuz üretimindeki artış (2021’de sebze üretimi +%3,9, kavun-karpuz +%14,6) daha az kuraklıktan etkilenen sulamalı bitkilere yönelimi yansıtmaktadır (Forbes Kazakistan, 2022). Kuraklık, kıraç tarımın kârlılığını düşürmüştür ve telafi edici mekanizmaları gerektirmiştir. Tarım Bakanlığı, “iklim koşullarındaki her değişiklik tarımı doğrudan etkiler” ifadesiyle bu etkiyi vurgulamıştır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı [TB], 2023).

Kazakistan’ın farklı bölgelerinde iklimin tarıma etkisi değişkenlik göstermektedir. Kuzey ve kuzeydoğu illeri (Akmola, Kostanay, Pavlodar vb.), tahıl ihracatının temelini oluşturmakta ve yağış miktarına son derece bağımlıdır. Kazhydromet’in verilerine göre, bu bölgelerde 2023 kuraklığı nedeniyle çimlenme kayıpları ve toprak nemi eksikliği ciddi seviyelere ulaşmıştır (Kazhydromet, 2023). Güney iller (Jambıl, Kızılorda vb.) sulamalı tarıma dayalıdır ve pamuk, pirinç ile sera sebzeleri üretmektedir. Kurak dönemlerde kısmen sulama ile telafi yapılırsa da bu bölgelerde de su kıtlığı yaşanmıştır (Kazhydromet, 2023). Örneğin 2023 ilkbaharında birçok bölgede yeterli yağış olmamış, bu da tüm tahıl bölgelerini olumsuz etkilemiştir. Güneyin verimli sulama alanları, yağışlı yıllarda pirinç ve kavun-karpuzda yüksek verim sağlamaktadır (BNS RK, 2023).

Tablo 4.6’in verilerine göre, Kazakistan’da 2019–2023 döneminde hayvancılık sektöründe istikrarlı bir büyüme eğilimi olduğunu göstermektedir. Neredeyse tüm hayvansal üretim kollarında hayvan sayılarında artış kaydedilmiş olup, bu durum sektörün üretim kapasitesinin genişlemesi ve devlet destek programlarının uygulanmasıyla ilişkilendirilebilir. En dikkat çekici artış at yetiştiriciliğinde gözlemlenmiş, burada hayvan sayısı %38,9 oranında yükselmiştir. Ayrıca deve (%25,1) ve kümes hayvanlarında (%25,5) da önemli artışlar görülmektedir. Büyükbaş hayvan sayısı %15,8, küçükbaş hayvan sayısı ise %14,1

oranında artmıştır. Bu durum, hayvan varlığında genel bir büyüme trendini teyit etmektedir. Öte yandan, yalnızca domuz yetiştiriciliğinde %9,7 oranında bir azalma kaydedilmiş olup, bu durum iç talepteki daralma ve kültürel tercihlerle açıklanabilir.

Bununla birlikte, nicel büyüme üretim verimliliğinde karşılık bulmamaktadır. Ortalama canlı ağırlık, süt verimi, karkas randımanı gibi temel üretim göstergeleri hâlâ uluslararası standartların oldukça gerisindedir. Bu da hayvancılık üretim altyapısındaki yapısal sınırlamalara ve devlet desteklerinin sınırlı etkinliğine işaret etmektedir. Mevcut sübvansiyon mekanizmaları, sektöre önemli miktarda finansman sağlasa da, esasen hayvan varlığının korunmasına odaklanmakta ve üretkenliğin artırılması hedeflenmemektedir.

Bu çerçevede, hayvancılık sektöründe devlet destek politikalarının yeniden yapılandırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Nicel göstergeler yerine, sonuç odaklı ve kalite temelli yaklaşımlara öncelik verilmelidir: damızlık ıslah çalışmaları, kaliteli yem üretimi, çiftliklerin modernizasyonu ve nihai üretim çıktısına (canlı ağırlık, süt verimi, et kalitesi) göre sübvansiyon uygulamaları bu kapsamda değerlendirilmelidir. Ancak bu şekilde sektörün iklimsel ve piyasa kaynaklı zorluklar karşısında sürdürülebilir ve rekabetçi bir yapıya kavuşması mümkün olacaktır.

Tablo 4.6. Hayvan Türlerine Göre Hayvan Varlığı

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 %
Sığır	bin baş	7436,4	7850,0	8192,4	8395,0	8608,90	115,8
Koyun ve Keçi	bin baş	19155	20057,6	20876,8	21276,7	21865,6	114,1
Domuz	bin baş	813,3	816,7	776,1	706,5	734,6	90,3
At	bin baş	2852,3	3139,8	3489,8	3759,5	3962,50	138,9
Deve	bin baş	216,4	227,7	243,4	254,6	270,7	125,1
Kuş	bin baş	45041	43335,0	47884,7	49600,0	56542,5	125,5

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Dış Ticaret

Tarım dış ticaretinde başlıca partner ülkeler (BNS RK, 2024):

- İhracat: Rusya ($\approx 3,46$ milyar USD), Özbekistan ($\approx 1,71$ milyar USD), Çin ($\approx 1,30$ milyar USD); Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) üyesi ülkeler toplamda yaklaşık 7,7 milyar USD ile tarımsal ticaretin %68'ini oluşturmuştur. Çin'e tarımsal ihracat, 2023'te yaklaşık 1,01 milyar USD'yi bulmuş ve bir önceki yıla göre %60 artış göstererek toplamın önemli bir bölümünü oluşturmuştur.
- İthalat: Tarım sektörü özelinde ithalat kaynaklarına dair bölgesel veriler sınırlı olsa da, Kazakistan'ın genel ithalatında ana kaynak ülkeler arasında Çin (%25,3), Rusya (%30,5), Almanya (%4,7), Güney Kore (%3,2), ABD (%3,8) yer almaktadır. Bu ülkelerden tarımsal girdiler (tohum, makine, işlenmiş gıda vb.) ithal edilmektedir.

Bu veriler, tarım sektörünün dış ticaret dengesi açısından zayıflığını ve hem işlenmiş ürün ihracatındaki potansiyel geliştirme ihtiyacını net şekilde ortaya koymaktadır.

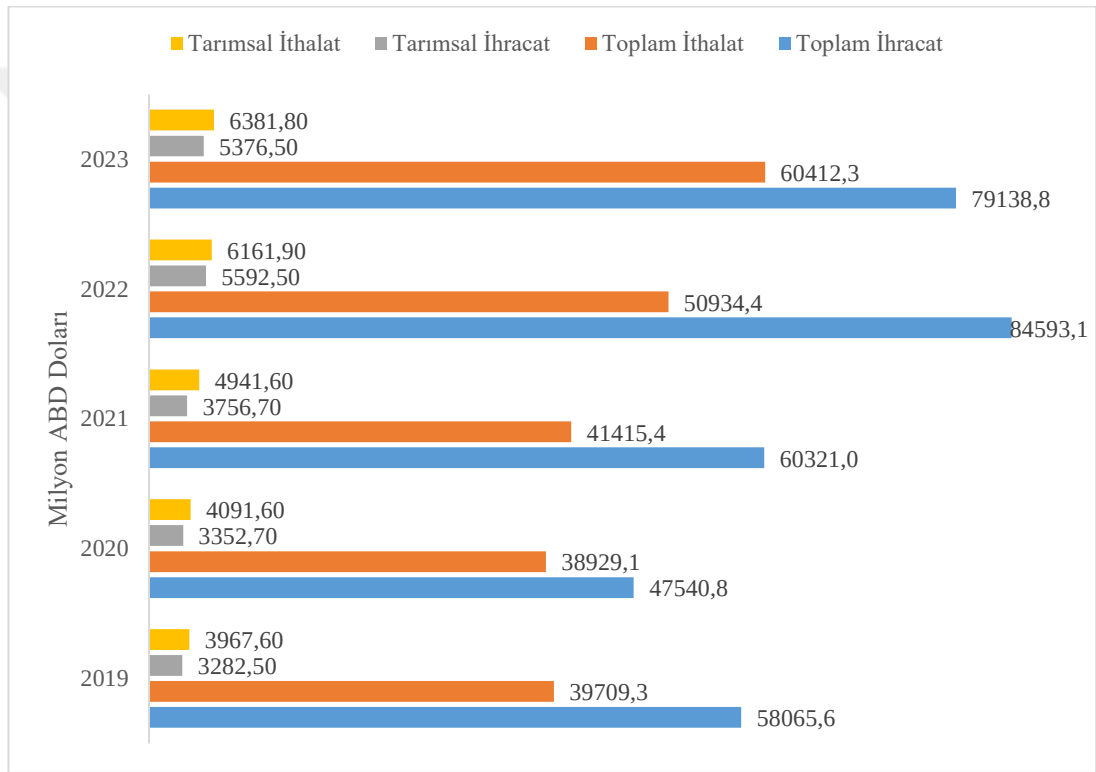
Şekil 4.3'te, 2019–2023 yılları arasında Kazakistan'ın genel dış ticaret hacmi ile tarım sektörüne ait ithalat ve ihracat verileri karşılaştırmalı olarak sunulmaktadır. Şekil, tarım sektörünün dış ticaretteki zayıf konumunu ve artan ithalat bağımlılığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. 2023 yılında tarımsal ithalat 6.381,8 milyon ABD doları düzeyinde gerçekleşmiş, buna karşılık tarımsal ihracat yalnızca 3.376,5 milyon ABD doları olmuştur. Bu durum, tarımsal dış ticaret dengesinin açık verdiğini ve Kazakistan'ın birçok temel gıda ürününde dışa bağımlılığını koruduğunu göstermektedir. Ülkenin toplam ihracatı 79.138,8 milyon dolar seviyesindeyken, tarımsal ihracatın bu toplam içindeki payı oldukça düşük kalmakta ve sektörün uluslararası rekabet gücünün sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır.

- Beş yıllık döneme bakıldığında şu eğilimler dikkat çekmektedir: Tarımsal ihracat miktarları büyük ölçüde durağan kalmış, kayda değer bir artış gösterememiştir.
- Buna karşılık tarımsal ithalat her yıl artış göstermiştir.
- Tarım sektörü, toplam dış ticaret hacmindeki artıştan oransal olarak daha az pay almıştır.
- Tarımsal dış ticaret açığı yıllar içinde büyümüştür.

Bu eğilimler, Kazakistan tarım sektöründe işleme kapasitesinin zayıf olduğunu, katma değerli tarım ürünlerinin üretiminin yetersiz kaldığını ve iç talebi

karşılamada yerli üretimin sınırlı etkili olduğunu göstermektedir. Tarım dış ticaretindeki bu dengesizlik, sektörün yapısal zayıflıklarını, verimlilik problemlerini ve gıda güvencesi açısından stratejik riskleri gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla, devlet politikalarının yalnızca üretim seviyesini artırmaya değil; aynı zamanda tarım-gıda sanayisinin güçlendirilmesine, lojistik altyapının modernizasyonuna ve ihracat pazarlarına erişimin artırılmasına odaklanması gerekmektedir. Bu çerçevede, tarımda sadece hacim değil, kalite ve rekabetçilik odaklı bir dönüşüm gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Şekil 4. 3. Kazakistan'ın Toplam ve Tarımsal Dış Ticareti (2019–2023)

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Tarım sektöründe istihdamın 2019–2023 yılları arasındaki seyri, Şekil 4.4'te açıkça görülmektedir. Bu dönemde tarımda çalışan kişi sayısı 1.184.715'ten 1.078.720'ye düşmüş; bu da yaklaşık %9'luk bir azalmaya işaret etmektedir. Bu düşüş yalnızca kısa vadeli ekonomik krizlere değil, aynı zamanda daha derin yapısal dönüşümlere ve sosyal-ekonomik dengesizliklere dayanmaktadır.

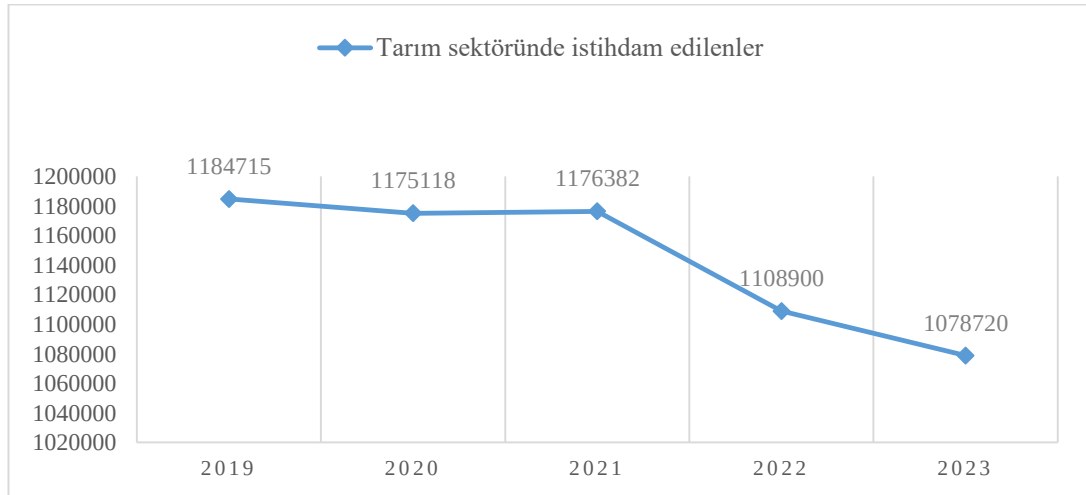
Birinci neden, tarım sektöründeki düşük gelir düzeyidir. 2023 yılında tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinde ortalama maaş 222.500 ₸ iken, ülke genelinde bu rakam 364.300 ₸ seviyesindedir. Bu, tarım çalışanlarının ortalama

maaşının ülke genelinin yalnızca %61'i kadar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, 2024 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Senatosu'nda Tarım Bakanı tarafından da resmi olarak dile getirilmiştir (Kazakistan Cumhuriyeti Senatosu, 2024).

İkinci olarak, sektörde kayıt dışı ve mevsimlik istihdam oranı yüksektir. Agroinfo'ya (2024) göre, tarımda çalışanların yaklaşık yarısı kendi aile işletmelerinde (LKH) sigortasız olarak çalışmakta, bu da istihdam verilerinin olduğundan düşük görünmesine neden olmaktadır. Üçüncü etken, mekanizasyon ve dijitalleşme sürecidir. 2013'ten itibaren yaygınlaşan GPS destekli makineler, tarım drone'ları ve hassas tarım teknolojileri sayesinde daha az işgücü ile daha fazla alan işlenebilmektedir. Kazakistan Tarım Bakanlığı bu eğilimi bir kriz olarak değil, "yapısal dönüşüm" olarak tanımlamaktadır (APK News, 2024). Son olarak, kırsal bölgelerdeki sosyal hizmet eksiklikleri (konut, eğitim, sağlık), özellikle genç tarım uzmanlarının kentlere göç etmesinde belirleyici rol oynamaktadır. Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı'nın (2024) verilerine göre, gençlerin %62'si sosyal altyapı eksikliği nedeniyle kırsal alanları terk etmektedir.

Tarım sektöründe yaşanan istihdam düşüşü geçici değil, derin ve kalıcı yapısal sorunların yansımasıdır. Bu durumu tersine çevirmek için devletin uyguladığı mikro kredi programları, sosyal güvenlik destekleri, genç çiftçilere yönelik teşvikler ve tarımda dijitalleşme politikaları hayati önem taşımaktadır. Ancak bu önlemlerin etkili olabilmesi için kırsal kalkınmanın bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir.

Şekil 4. 4. Tarım Sektöründe İstihdam Edilenler, 2019–2023 (kişi)

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024).

Tarım sektörünün gelişimine hem iç hem de dış birçok faktör katkı sağlamaktadır; bu faktörler aynı zamanda sektör için tehditleri ve fırsatları da belirlemektedir. Tarım-gıda kompleksinin mevcut durumu PEST ve SWOT analizleri çerçevesinde değerlendirilebilir.

Tablo 4. 7. Kazakistan Tarım Sektörüne Yönelik PEST Analizi (2023 itibarıyla)

Siyasi Faktörler	Ekonomik Faktörler
Devlet desteği: Hükümet, sübvansiyonlar, hibeler, tercihli krediler ve programlarla tarıma destek sağlar.	GSYİH büyümesi: Ekonomik büyüme tarımsal ürünlere olan iç talebi artırmaktadır.
İstikrar: Siyasi istikrar, uzun vadeli tarım yatırımlarına elverişlidir.	Enflasyon: Enflasyon, tarımsal üretimin kârlılığını azaltabilir.
Düzenleme: Hükümet, bazı tarımsal ürün fiyatlarını düzenleyebilir; bu durum üreticinin kararlarını etkileyebilir.	Devalüasyon: Tenge'nin değer kaybı, Kazak tarım ürünlerinin dünya pazarında rekabetçiliğini artırabilir.
Dış politika: Kazakistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği ve diğer bloklarla iş birliği, ihracat fırsatları yaratır.	Krediye erişim: Uygun koşullarda kredi erişimi, tarımsal gelişimi doğrudan etkiler.
Sosyal Faktörler	Teknolojik Faktörler
Nüfus artışı: Artan nüfus, tarım ürünlerine olan talebi büyütmektedir.	Tarımsal teknolojilerin gelişimi: Modern tarım teknolojileri verimliliği ve ürün kalitesini artırır.
Yaşam standardı: Yükselen refah düzeyi, kaliteli ürünlere talebi artırır.	Bilişim teknolojileri: Dijital tarım sistemlerinin kullanımı üretimi optimize eder ve rekabeti güçlendirir.
Göç: Kırsaldan kente göç, tarım iş gücünün azalmasına neden olur.	İklim değişikliği: Tarımsal üretim deseninde değişiklikleri ve yeni teknoloji ihtiyacını beraberinde getirir.
Değişen tercihler: Tüketicilerin damak zevki ve beklentileri, üretim çeşitliliğini etkiler.	

Kaynak: Yazar tarafından Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı'nın 2023 yılı verileri temel alınarak hazırlanmıştır.

Yukarıda sunulan makroekonomik veriler, üretim istatistikleri ve çevresel analizler bir arada değerlendirildiğinde, Kazakistan tarım sektörünün yapısal olarak hem önemli avantajlara hem de kalıcı sorunlara sahip olduğu görülmektedir. Ülkenin geniş tarım arazileri, çeşitlilik gösteren agroekolojik kuşakları, devlet destekleme mekanizmaları ve ihracat potansiyeli sektörel büyüme için olumlu bir zemin oluşturmaktadır.

Bununla birlikte, düşük ortalama verimlilik düzeyi, kayıt dışı istihdamın yüksekliği, altyapı eksiklikleri, düşük gelir seviyesi ve modern tarım teknolojilerinin sınırlı kullanımı sektördeki gelişimin önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Örneğin, 2023 yılında ortalama tarımsal verimlilik düşüş göstermiş; buna rağmen üretim hacmindeki artış büyük ölçüde ekili alanların genişletilmesine dayandırılmıştır.

PEST analizinin ortaya koyduğu gibi, Kazakistan tarımı siyasi istikrar, devlet teşvikleri ve nüfus artışı gibi pozitif dış çevre koşullarından faydalanmaktadır. Ancak ekonomik dalgalanmalar, krediye erişimde zorluklar, iklim değişikliğinin etkileri, kırsal göç ve teknolojik adaptasyon eksiklikleri sektördeki kırılganlığı artırmaktadır. Bu nedenle, Kazakistan'da tarımsal üretimin verimliliğini ve sürdürülebilirliğini artırmak için sadece finansal destek değil, aynı zamanda yapısal reformlar da büyük önem taşımaktadır. Destekleme politikalarının verim odaklı hale getirilmesi, kırsal kalkınma stratejilerinin genişletilmesi ve insan kaynağının tarımda tutulmasına yönelik teşvik mekanizmalarının güçlendirilmesi gerekmektedir.

Bir sonraki bölümde, bu genel çerçevede doğrultusunda Kazakistan'daki mevcut tarım destekleme sisteminin yapısı, işleyişi ve dağıtım mekanizmaları detaylı olarak ele alınacaktır.

4.2 Tarımda Sübvansiyonların Temel Türleri

Tarım üretiminin devlet tarafından desteklenmesi, gıda güvenliğinin sağlanması, kırsal istihdamın artırılması ve bölgesel sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi açısından tarım politikalarının en önemli unsurlarından biridir. Uluslararası deneyim ve OECD verilerine göre, en etkili tarım destekleme

modelleri doğrudan ve dolaylı sübvansiyonların dengeli bir şekilde kombinasyonuna dayanır. Gelişmiş ülkelerde devlet desteği, çiftçilerin gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır: Japonya’da %66, Kanada’da %45, ABD’de %30, AB’de %49’dur (OECD, 2022). Kazakistan’da sübvansiyon sistemi son otuz yılda gelişmiş olup, 10’dan fazla tarımsal kamu destek programını kapsamaktadır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023).

Son beş yılda Kazakistan’da sübvansiyon miktarı 1,5 kat artmış ve 2023 yılında 493 milyar tengeye ulaşmıştır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023). Buna rağmen, Kazakistan’ın emek ve sermaye verimliliği OECD ülkelerinin gerisindedir. Bunun temel nedenleri desteklerin parçalı yapısı, programların sınırlı kapsayıcılığı ve sübvansiyonların etkin olmayan şekilde idare edilmesidir. Özellikle, desteklerin hedef odaklı olmaması ve fonların amacına uygun kullanılmaması, işletmelerin eski teknolojileri kullanmaya devam etmesine ve modernizasyonu hedeflememesine yol açarak “yumuşak bütçe kısıtları” etkisini doğurmaktadır (Şaripov, 2022).

Kazakistan'da Sübvansiyonların Dağıtımında Kurumsal Yapı

Tarım sübvansiyonlarının ekonomik etkinliğini değerlendirmeden önce, bu desteklerin hangi kurumsal çerçevede ve hangi kurumlar aracılığıyla dağıtıldığına odaklanmak gerekmektedir. Çünkü kamu kaynaklarının verimli ve adil dağıtımı yalnızca yasal düzenlemelere değil, aynı zamanda yürütücü kurumların yapısına, koordinasyon becerilerine ve teknolojik kapasitesine bağlıdır (OECD, 2023).

Kazakistan’da tarımsal sübvansiyonların dağıtımı oldukça merkeziyetçi ve çok aktörlü bir yönetim modeli çerçevesinde yürütülmektedir. En üstte, politika geliştirme ve uygulama sorumluluğu Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı’ndadır. Tarım politikalarının belirlenmesinden ve stratejik yönlendirilmesinden sorumludur. Bakanlık, kendi bünyesinde bitkisel üretim, hayvancılık, devlet desteği, su yönetimi, gıda güvenliği ve dijital tarım gibi konulara odaklanan uzman daireler aracılığıyla politikaları geliştirir ve sübvansiyon programlarını tasarlar (Tarım Bakanlığı, 2023).

Yerel ve saha uygulayıcıları il ve ilçe tarım müdürlükleri. Sübvansiyon başvurularının alınması, belgelerin kontrolü, başvuru sahiplerinin uygunluk denetimi, fonların tahsisi ve yerinde izleme gibi işlevleri yürütür. Aynı zamanda, çiftçilerle birebir iletişim kurarak bilgilendirme ve danışmanlık hizmeti sunar (BNS

RK, 2024).Finansal uygulayıcı kurumlar içinde KazAgroFinance ve Tarım Kredi Kurumu (Agrarian Credit Corporation) gibi kurumlar çiftçilere kredi ve finansal destek sağlar..

Son yıllarda Kazakistan'da tarımsal destekleme politikalarının dijitalleştirilmesi, tarım sektörünün modernizasyonuna yönelik reformların temel bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle sübvansiyon başvuru ve dağıtım mekanizmalarında dijital platformlar, şeffaflık ve etkinlik açısından kilit bir rol üstlenmiştir.

2018–2022 yılları arasında tarım sübvansiyonlarına ilişkin işlemlerde başlıca dijital araç olarak Qoldau.kz platformu kullanılmıştır. Bu sistem özel bir yazılım şirketi tarafından geliştirilmiş ve işletilmiş olup; çiftçilerin çevrimiçi başvuru yapmasına, belgelerini yüklemesine ve süreçleri takip etmesine olanak tanımıştır. Ancak platformun ücretli olması, devlet veri tabanlarıyla sınırlı entegrasyonu ve başvuru sıralamasındaki belirsizlikler ciddi eleştirilere neden olmuştur. 2022 yılında Kazakistan Tarım Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen denetim sonucunda sistemin çeşitli işlevsel yetersizlikleri tespit edilmiş ve Qoldau'nun kullanımına son verilmiştir.

2023 yılı itibarıyla ülke genelinde sübvansiyon işlemleri tamamen yeni bir kamu platformu olan Gosagro.kz üzerinden yürütölmeye başlanmıştır. Kamu gözetiminde geliştirilen bu sistem, selefinden farklı olarak ücretsiz ve tamamen otomatikleştirilmiş bir yapıdadır. Başvurular elektronik sıra numarası esasına göre alınmakta ve insan müdahalesi en aza indirilmektedir. Gosagro, elektronik fatura sistemi (e-Fatura), ulusal kadastro, ve AgroOpen.kz üzerinden sağlanan uydu görüntüsü tabanlı arazi doğrulama sistemleriyle entegre edilmiştir. Bu yapı, destek başvurularında veri doğruluğunu artırmakta ve kontrol süreçlerini güçlendirmektedir.

Gosagro'nun uygulanması, geçiş sürecinde bazı zorluklar yaratmıştır. Eski sistemden veri aktarımı sırasında yaşanan teknik hatalar, kırsal bölgelerde internet erişimi sorunları ve kullanıcıların dijital okuryazarlık düzeyinin yetersizliği gibi faktörler sürece olumsuz yansımıştır. Ancak Bakanlık bu sorunları aşmak adına çağrı merkezi, eğitim materyalleri ve çevrim içi destek grupları oluşturmuş; sistem sürekli olarak geri bildirimlere göre geliştirilmeye devam etmiştir.

Sonuç olarak, Qoldau'dan Gosagro'ya geçiş, Kazakistan'da tarım sübvansiyonlarının yönetiminde daha adil, şeffaf ve hesap verebilir bir dijital

altyapısının kurulmasına olanak sağlamıştır. Yeni sistem, dijital tarım politikasının kurumsal temelini oluşturmakta ve çiftçi güvenliğini artırma yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.

2019–2023 yılları arasında Kazakistan tarım sektörüne yönelik devlet destekleri istikrarlı bir artış göstermiştir. Ulusal İstatistik Bürosu ve Tarım Bakanlığı verilerine göre, toplam sübvansiyon miktarı 2019 yılında 323 milyar tenge iken, 2023 yılında 493 milyar tengeye yükselmiştir. Aynı dönemde tarımsal gayrisafi üretim 5151 milyar tengeden 7576 milyar tengeye çıkmıştır (BNS RK, 2024; Tarım Bakanlığı, 2023).

Tablo 4. 8. Sübvansiyonlar, Tarımsal Üretim ve Fiziksel Hacim Endeksi (2019–2023)

Yıl	Sübvansiyon Tutarı (milyar ₸)	Tarımsal Üretim (milyar ₸)	Fiziksel Hacim Endeksi (%)
2019	323	5 151,2	99,9
2020	362	6 334,7	105,7
2021	372	7 515,4	97,8
2022	451	9 481,2	109,1
2023	493	7 625,1	91,7

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı (2023); Ulusal İstatistik Bürosu (2024).

4.2.1 Bitkisel Üretim Sübvansiyonları

30 Mart 2020 tarihli ve 107 sayılı Emir’e göre (24 Nisan 2023 tarihli güncelleme ile) bitkisel üretim sübvansiyonları, üreticilerin maliyetlerini azaltmak, öncelikli ürünlerin ekimini teşvik etmek ve sürdürülebilir teknolojilerin gelişimini desteklemek amacıyla uygulanmaktadır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023d). Temel destek alanları şunlardır:

- Mısır, karabuğday, şeker pancarı ve yağlı tohumlar gibi öncelikli ürünlerin üretiminin geliştirilmesi,
- Elit ve üreme tohumculuğunun sübvansiyon edilmesi,
- Mineral gübre maliyetlerinin %50–60’ına kadar karşılanması,
- Biyolojik koruma ürünlerinin (biyopestisitler, entomofaglar) kullanımı,
- Sulama maliyetlerinin sübvansiyon edilmesi (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2015).

Sübvansiyonlar; münavebe, işleyici ile yapılan elektronik sözleşmeler, teslimatların belgelenmesi ve diğer kriterlerin sağlanması koşuluyla çiftçilere verilmektedir. 2023 yılında bitkisel üretim sübvansiyonlarının toplam hacmi 180 milyar tengeye ulaşmıştır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023b). Ancak uygulamadaki mevcut mekanizma, her zaman kaynakların etkin dağıtımını sağlamamaktadır. Destekler sınırlı sayıda üreticiye ulaşmakta ve gübre veya koruma ürünlerinde fiyatların yapay olarak artırılması, bu önlemlerin daha geniş çiftçi kitlesi için erişilebilirliğini azaltmaktadır (Ulusal Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü, 2021).

4.2.2 Hayvancılık Sübvansiyonları

Hayvancılığın desteklenmesi, 15 Mart 2019 tarihli 108 sayılı Emir’e (18 Eylül 2023 tarihli güncelleme ile) dayanmaktadır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023e). Destek kapsamı şunları içermektedir:

- Damızlık hayvan alımı, suni tohumlama ve embriyo ithalatı (seçim ıslahının desteklenmesi),
- Ürün bazlı destekler: süt için litre başına 20 tg, ayrıca et, yumurta ve besilik genç hayvan desteği,
- Anaç hayvanlara yönelik yem maliyetlerinin telafisi.

Bu desteklerin tamamı DTÖ yükümlülükleri çerçevesinde “sarı sepet” kategorisine dahildir. 2023 yılında hayvancılığa ayrılan toplam sübvansiyon miktarı 115,9 milyar tenge olarak gerçekleşmiştir (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023b). Karşılıklı yükümlülük mekanizmasına rağmen, bazı üretici kategorileri, yüksek idari yük ve bilgi eksikliği nedeniyle bu desteklerden yararlanamamaktadır. Bu nedenle dijital etkileşim kanallarının güçlendirilmesi ve süreç şeffaflığının artırılması önemlidir.

4.2.3 Yatırım Sübvansiyonları

Kazakistan’da tarım sektörüne yönelik yatırım sübvansiyonları, hem üretim altyapısının modernleştirilmesi hem de uzun vadeli verimliliğin artırılması amacıyla önemli bir politika aracı olarak uygulanmaktadır. Bu sübvansiyonlar, 23 Temmuz 2018 tarihli ve 317 sayılı Emir temelinde (2022 yılında güncellenmiş haliyle) yürürlüğe konulmuştur ve tarım tesislerinin inşası, yenilenmesi ile ekipman

alımına yönelik harcamaların %20 ila %50 arasındaki kısmını karşılamayı hedeflemektedir (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2022).

2023 yılı itibarıyla yatırım sübvansiyonlarına ayrılan toplam bütçe 110 milyar tenge düzeyindedir. Bu desteklerin ana amacı, tarımsal üretimin teknik kapasitesini yükseltmek, su kaynaklarının kullanımını optimize etmek ve teknolojik dönüşümü hızlandırmaktır. Desteklenen başlıca yatırım alanları şunlardır:

- Tarım makineleri ve ekipmanları (traktör, biçerdöver, yem hazırlama makineleri): %25–30 oranında desteklenmektedir.
- İşleme ekipmanları (et, süt, tahıl hatları): %25–30 oranında hibe sağlanmaktadır.
- Tesis inşaatı (çiftlikler, seralar, depo ve silo yapıları): %25–50 oranında sübvansiyon kapsamındadır.
- Sulama sistemleri, otomasyon teknolojileri, GPS uygulamaları, yenilenebilir enerji çözümleri (ör. güneş panelleri) ve damızlık hayvan alımları için ise %50'ye kadar karşılıksız hibe verilmektedir.
- Süt üretim çiftlikleri için destek miktarı proje başına 8 milyar tengeye kadar çıkabilmektedir.
- Seracılık, sebze depolama tesisleri, lojistik altyapı ve işleme merkezleri gibi yatırımlar da %50'ye kadar desteklenmektedir.
- Sulama ve drenaj altyapıları, özellikle kuraklık riski taşıyan bölgelerde öncelikli olarak desteklenmektedir.

Bu kapsamda, 2023 yılında yatırım sübvansiyonları için 110 milyar tenge tutarında ödeme gerçekleştirilmiştir (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2023). Bu desteklerin etkinliği yalnızca yatırımın büyüklüğüne değil, aynı zamanda küçük ve orta ölçekli çiftçilerin sisteme eşit erişimi sağlamasına da bağlıdır. Bu nedenle destek politikalarının kapsayıcı, şeffaf ve yerel ihtiyaçlara duyarlı olması büyük önem taşımaktadır.

4.2.4 Tarımsal Finansman Desteği

Kazakistan'da tarım sektörüne yönelik kamu destekli finansman politikaları, başta Tarım Kredi Kurumu A.Ş. (Agrarian Credit Corporation) ve KazAgroFinance A.Ş. olmak üzere iki temel kurumsal yapı aracılığıyla yürütülmektedir. Bu kurumlar, tarım üreticilerine uygun koşullarda kredi, leasing

ve diğ er finansal araçlarla destek sağlayarak sektördeki üretim ve yatırım kapasitesinin artırılmasını hedeflemektedir.

Tarım Kredi Kurumu, özellikle küçük ve orta ölçekli çiftçilere yönelik olarak kısa vadeli işletme kredileri ve uzun vadeli yatırım kredileri sunmaktadır. Bu krediler, hayvancılık yatırımları, tarım ürünlerinin işlenmesi ve depolanması gibi alanlara yöneliktir. 2023 yılı itibarıyla kurumun toplam kredi portföyü 554,7 milyar tengeye ulaşmıştır. Bu kredilerin 376 milyar tengelik kısmı düşük faizli kredi kapsamında sağlanmış, devlet sübvansiyonları sayesinde faiz oranı %13'ten %6'ya düşürülmüştür (Tarımsal Kredi Kurumu A.Ş., 2023).

KazAgroFinance A.Ş. ise daha çok tarım makinelerinin yenilenmesi, ekipman alımı ve bitkisel üretim altyapısının modernizasyonuna odaklanmakta ve bu doğrultuda finansmanı leasing (finansal kiralama) yöntemiyle sağlamaktadır. 2023 yılında KazAgroFinance aracılığıyla sağlanan leasing hacmi 178,8 milyar tenge olup, sübvansiyon edilmiş faiz oranı %6 seviyesindedir; vade süresi ise 10–12 yıl arasında değişmektedir.

Her iki kurum tarafından uygulanan faiz indirimi politikaları, piyasa faiz oranlarının %17–20 seviyelerinde olduğu bir ortamda çiftçilerin finansman maliyetlerini kayda değer biçimde azaltmaktadır. Bunun yanı sıra, devlet destekli sigorta sistemleri de önemli bir finansal güvence sağlamaktadır: 2020 yılı itibarıyla sigorta primlerinin %80'i devlet tarafından karşılanmaktadır (Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2020). Ayrıca öncelikli tarımsal projelerde devlet garantileri, yatırım risklerine karşı %85'e kadar koruma sunmaktadır.

Tüm bu araçlar, Kazakistan'da tarım sektörünün finansal dayanıklılığını güçlendirmekle birlikte, sigorta sisteminin bölgesel ve iklimsel çeşitliliğe uygun biçimde genişletilmesi, mevcut mekanizmaların etkililiğini artırmak açısından önemli bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

2019–2023 döneminde Kazakistan'da Tarım Bakanlığı bütçesinden sağlanan toplam tarımsal destekler istikrarlı bir artış göstererek 322,8 milyar tengeden 493 milyar tengeye yükselmiştir. Bu artış, tarım sektörüne verilen önemin giderek arttığını ortaya koymaktadır.

Destek türleri incelendiğinde, en büyük bütçeye sahip kalemlerin “Finansal araçlar ve yatırım destekleri” (2023'te 196,3 milyar tenge), “Hayvansal üretim destekleri” (147 milyar tenge) ve “Bitkisel üretim destekleri” (130 milyar tenge)

olduğu görülmektedir. Bu üç kalem, toplam desteklerin büyük kısmını oluşturmaktadır.

Bitkisel üretim, en çok desteklenen alanlardan biridir. 2023 yılında bu alana 130 milyar tenge ayrılmıştır. En büyük kalemler arasında öncelikli ürünlere yönelik destekler, kimyasal gübre ve bitki koruma ürünleri (pestisitler), ayrıca tohumculuk desteği yer almaktadır. Bu durum, sadece üretim hacmini değil, aynı zamanda üretim kalitesi ve dayanıklılığını artırma hedefini yansıtmaktadır.

Hayvancılık sektörü ise 2023 yılında 147 milyar tenge ile istikrarlı bir şekilde desteklenmiştir. En büyük kalemi damızlık hayvancılık desteğidir. Bu alan, ülkenin gıda güvenliği açısından stratejik bir önem taşımaktadır.

Finansal araçlar, yani yatırım projeleri, kredi ve leasing sübvansiyonları toplamda 196,3 milyar tengeyi bulmuştur. Özellikle yeni üretim tesislerine 110 milyar tenge ayrılmış olması, tarım sektöründe modernleşme ve kapasite artışı çabasını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca kredi desteklerinin 2019'a kıyasla üç kattan fazla artması, özel yatırımların teşvikinde devlet desteğinin gücünü göstermektedir.

Tablo 4. 9. Tarımsal Desteklerin Yapısı ve Dinamikleri (Milyon Tenge)

Destek Türü / Alt Başlıklar	2019	2020	2021	2022	2023
Toplam Tarımsal Destekler (Tarım Bakanlığı bütçesi)	322.763	361.625	371.556	451.166	493.000
Bitkisel üretim destekleri	64.854	85.893	81.336	116.953	130.000
1. Öncelikli ürünlerin üretimi	7.226	6.119	3.680	14.425	
2. Kimyasal gübre desteği	19.016	27.330	28.559	38.413	
3. Pestisit ve biyolojik ajanlar	27.361	36.601	32.146	39.980	
4. Sulama hizmetleri desteği	1.471	1.771	2.404	2.878	
5. Tohumculuk desteği	9.489	14.047	14.548	11.821	
Hayvansal üretim destekleri	115.730	114.031	119.806	126.493	147.000
Finansal araçlar ve yatırım destekleri	142.179	161.702	170.414	198.796	196.300
6. Tarımsal ürün alımları (işleme amaçlı)	6.347	8.913	10.268	8.923	
7. Sigorta ve kredi teminatları	0	194	382	3.019	
8. Yatırım projeleri ve yeni kapasiteler	110.389	113.953	106.499	117.121	110.000
9. Kredi ve leasing sübvansiyonu	23.004	37.699	52.593	78.178	
10. Faiz oranı desteği (yeniden yapılandırma)	2.438	942	671	478	

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı (2023).

4.3 Sübvansiyon Etkinlik Katsayısının Hesaplama Yöntemi

Tarım sektöründe kamu kaynaklarının kullanım etkinliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan başlıca göstergelerden biri, Sübvansiyon Etkinlik Katsayısıdır (EK). Bu katsayı, sağlanan sübvansiyonların üretim üzerindeki doğrudan ekonomik etkisini ölçmek için kullanılır. Hesaplama, aşağıdaki basit formül ile gerçekleştirilir (OECD, 2023):

$$EK = \frac{\text{Brüt Tarımsal Üretim}}{\text{Sübvansiyon Tutarı}} \quad (1.1)$$

Açıklama:

Brüt tarımsal üretim – yıl içinde üretilen toplam tarım ürünü miktarı, cari fiyatlarla (milyar tenge)

Sübvansiyon tutarı – aynı yıl içinde verilen toplam devlet desteği (milyar tenge)

2023 Yılı Örneği:

$$EK_{2023} = \frac{7625,2}{493} = 15,47 \quad (1.2)$$

Son beş yıllık veriler sübvansiyon etkinliğinin 2021–2022 yıllarında görece yüksek olduğunu, ancak 2023 yılında hem etkinlikte hem de fiziksel üretimde gerileme yaşandığını göstermektedir. Bu durum, desteklerin sadece finansal değil, yapısal etkilerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 4. 10. Tarım Sektörü İçin Sübvansiyon Etkinliği Göstergeleri (2019–2023)

Yıl	Brüt Tarımsal Üretim (mlrd ₸)	Sübvansiyon Tutarı (mlrd ₸)	EK (Etkinlik Katsayısı)	Sübvansiyon/VTP (%)
2019	5 151,2	323	15,94	6,27%
2020	6 334,7	362	17,49	5,71%
2021	7 515,4	372	20,20	4,95%
2022	9 481,2	451	21,02	4,76%
2023	7 625,1	493	15,47	6,47%

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı (2023) ; Ulusal İstatistik Bürosu (2024).

Yöntemin Sınırlılıkları:

Basit EK katsayısı tarımsal desteklerin verimliliğine dair ilk bakış sunmakla birlikte, bazı metodolojik sınırlamalara sahiptir:

- Cari fiyatlarla hesaplanır, bu nedenle yıllar arası karşılaştırmalarda enflasyon etkisi dışlanmaz (örneğin TÜFE 2023'te %9,4'tür).
- Fiziksel üretim değişimleri dikkate alınmaz; örneğin üretim hacmindeki düşüş EK üzerinde görünmez olabilir.
- Dolaylı destekler, yatırım teşvikleri, vergi muafiyetleri gibi kalemler hesaba katılmaz.
- Sektörel ayrıştırma yapılmaz (örneğin bitkisel üretim ve hayvancılık ayrı analiz edilmemiştir).
- EK değeri yüksek olsa bile sübvansiyonların etkin dağılımı (ör. küçük işletmelerin payı) garanti edilmez.

Karşılaşılan Sorunlar ve Sübvansiyonların Etkinliği Üzerine Değerlendirme

OECD (2023) ve Tarım Bakanlığı (2023) raporlarına göre, son yıllarda tarım sektörüne aktarılan kamu finansmanı artmış olmasına rağmen, sübvansiyonların ekonomik etkinliğini sınırlayan bazı temel sorunlar öne çıkmaktadır:

- Fiziksel üretim endeksi düşmektedir: 2021 yılından itibaren üretim endeksinde düşüş gözlemlenmektedir. 2023 yılında endeks %91,7'ye gerilemiş, bu da sübvansiyonların üretim üzerindeki verimliliğinde azalmaya işaret etmektedir.
- Desteklerin büyük bölümü telafi edici niteliktedir: Yakıt ve gübre gibi girdilere yönelik destekler öne çıkmakta; ancak bu tür sübvansiyonlar yenilikçiliği ve verimlilik artışını yeterince teşvik etmemektedir.
- Hedefleme eksiklikleri vardır: Küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) sübvansiyonlardan yararlanma oranı sınırlı kalmakta, bu da desteklerin etkin dağılımını zayıflatmaktadır.
- Şeffaflık ve izleme mekanizmaları yetersizdir: Sübvansiyon kullanımının izlenmesi ve performans değerlendirmesi açık ve erişilebilir bir sistemle yürütülmemektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Kazakistan'da tarım sektörüne yönelik sübvansiyonların ekonomik etkinliği orta düzeydedir. Sübvansiyon tutarı ile üretim hacmi arasındaki oran görece istikrarlı seyretmekte, ancak bu artışlar sürdürülebilir bir verimlilik veya fiziksel üretim artışıyla desteklenmemektedir.

Bu sorunlar, yalnızca sübvansiyonların ekonomik etkisini değil, aynı zamanda mevcut sistemin kurumsal ve yapısal zayıflıklarını da ortaya koymaktadır.

Aşağıdaki bölümde, bu yapısal sorunlar daha detaylı şekilde incelenmekte ve politika düzeyinde çözüm önerileri sunulmaktadır.

4.4 Sübvansiyon Sistemindeki Sorunlar ve Sistemin İyileştirilmesine Yönelik Öneriler

Kazakistan tarım sektöründe son yıllarda kamu desteklerinin kapsamı ve hacmi genişlemiş olsa da, mevcut sübvansiyon sistemi çeşitli yapısal ve yönetsel sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunlar, tarımsal üretimin sürdürülebilirliğini, kaynakların verimli kullanımını ve kamu politikalarının sosyal-ekonomik etkilerini sınırlandırmaktadır. Bu bölümde, mevcut sistemin başlıca sorunları incelenmekte ve iyileştirme yönünde politika temelli öneriler sunulmaktadır.

Mevcut Sübvansiyon Sisteminin Temel Sorunları

- **Telafi Edici Desteklerin Ağırlığı:** tarımsal sübvansiyonların önemli bir kısmı mazot, gübre, pestisit gibi cari girdilerin maliyetini azaltmaya yönelik telafi edici ödemelerden oluşmaktadır. Bu yapı, kısa vadede üretim istikrarı sağlasa da, teknolojik yenilik ve çevre dostu üretim yöntemlerinin yaygınlaşmasını yeterince teşvik etmemektedir (OECD, 2023).
- **Fiziksel Üretim Hacminde Düşüş:** artan sübvansiyonlara rağmen, 2023 yılında tarımsal üretimin fiziksel hacim endeksi %91,7 seviyesine düşmüştür (BNS RK, 2024). Bu durum, desteklerin üretim üzerindeki doğrudan etkisinin sınırlı kaldığını ve verimlilik sorunlarının devam ettiğini göstermektedir.
- **Adreslilik Sorunu:** mevcut sübvansiyon sistemi, büyük ölçekli tarımsal işletmelere daha fazla avantaj sağlamaktadır. Buna karşılık, küçük ve orta ölçekli aile çiftçileri destek mekanizmalarına erişimde zorluk yaşamaktadır.

Bu durum, sektörde gelir eşitsizliğini artırmakta ve kapsayıcılığı azaltmaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

- **Şeffaflık ve Dijitalleşme Eksiklikleri:** Qoldau.kz platformuna rağmen, sübvansiyon süreçlerinde tam dijital entegrasyon sağlanamamıştır. Başvuru, izleme ve değerlendirme süreçlerinde manuel müdahalelere açık boşluklar, kaynakların etkisiz kullanımına ve suiistimallere zemin hazırlamaktadır (OECD, 2023).
- **Sektörel ve Bölgesel Farklılıkların Dikkate Alınmaması:** tek tip sübvansiyon kuralları, hem üretim dallarının (bitkisel üretim, hayvancılık) hem de iklimsel ve ekonomik bölgesel koşulların farklılıklarını yeterince yansıtmamaktadır. Bu durum, politikaların yerel ihtiyaçlara yanıt verme kapasitesini sınırlandırmaktadır (stat.gov.kz, 2024).

Yukarıda belirtilen yapısal sorunlara çözüm getirmek ve sübvansiyon sistemini daha etkin, adil ve sürdürülebilir hale getirmek için aşağıdaki reform alanlarına odaklanılması önerilmektedir:

Sübvansiyon Sisteminin Güçlendirilmesine Yönelik Öneriler

Sübvansiyon sisteminin güçlendirilmesi kapsamında, öncelikle desteklerin hedef kitlesine daha etkili ulaşabilmesi için adresliliğin artırılması gerekmektedir. Bu doğrultuda, küçük ve orta ölçekli işletmelerin sübvansiyonlara erişimini kolaylaştırmak amacıyla başvuru süreçlerinin sadeleştirilmesi, bir işletmenin alabileceği maksimum destek miktarına üst sınır getirilmesi ve kooperatifleşme temelli yerel destek modellerinin yaygınlaştırılması önerilmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). Aynı zamanda, yatırımları ve yeniliği teşvik eden destek mekanizmalarının güçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, dijital tarım uygulamalarının — özellikle uydu izleme ve hassas tarım teknolojilerinin — yaygınlaştırılması, biyolojik mücadele, toprak analizi ve verim artırıcı teknolojilere yönelik teşviklerin artırılması, ayrıca tarımsal Ar-Ge merkezlerinin desteklenmesi ve bilgi transferi altyapısının geliştirilmesi gerekmektedir (OECD, 2023).

Etkinlik ve geri bildirim mekanizmalarının kurulması da sistemin sürdürülebilirliği açısından kritik önemdedir. Performans göstergelerine (KPI) dayalı değerlendirme sistemlerinin oluşturulması, sübvansiyonların her yıl üretim, istihdam ve çevresel etkileri açısından analiz edilmesi ve üreticilerin geri bildirimlerinin karar alma süreçlerine entegre edilmesi bu alanda atılması gereken

temel adımlardır (OECD, 2023). Ayrıca, dijital entegrasyonun yaygınlaştırılması da sistemin şeffaflığı ve verimliliği açısından elzemdir. Qoldau.kz platformunun tarım sigortası, uydu verisi ve maliye sistemleriyle entegre edilmesi; “çiftçi dijital profili” oluşturularak destek geçmişi, verimlilik ve çevresel verilerin birlikte izlenmesi; ve yapay zekâ destekli denetim sistemlerinin kullanılması gibi dijital çözümler, kurumsal kapasitenin güçlendirilmesine katkı sağlayacaktır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Son olarak, sübvansiyon sisteminin sektörel ve bölgesel düzeyde esnekleştirilmesi gerekmektedir. Sübvansiyonların üretim türüne ve bölgesel ihtiyaçlara göre farklılaştırılması; kurak ve riskli bölgelerde özel teşvik sistemlerinin geliştirilmesi; hayvancılık, organik tarım ve sulama yatırımlarına yönelik özel destek modüllerinin tasarlanması, mevcut yapının yerel ihtiyaçlara daha duyarlı hâle gelmesini sağlayacaktır (stat.gov.kz, 2024).

Uluslararası Deneyimler Işığında Öneriler

OECD ve AB ülkelerinde uygulanan başarılı modellerden çıkarılabilecek bazı önemli dersler bulunmaktadır. Öncelikle, Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) gibi dijital kayıt altyapıları, sübvansiyonların hem şeffaf hem de doğru şekilde hedeflenmesini sağlamaktadır (örnek: Türkiye) (OECD, 2023). Ayrıca, sonuç odaklı ödeme modelleri, yalnızca faaliyetleri değil, elde edilen çıktı ve etkilere (örneğin verim artışı, çevresel fayda) dayalı destekleme sağlamaktadır. Bunun yanında, koşullu destekleme mekanizmaları (*çapraz uyum – cross-compliance*), üreticilerin çevresel ve sosyal kriterlere uymasını teşvik eden etkili araçlardır.

Kazakistan sübvansiyon sistemine bu tür mekanizmaların uyarlanması, hem kamu kaynaklarının etkinliğini artıracak hem de tarım sektörünün sürdürülebilirliğine anlamlı katkı sağlayacaktır (OECD, 2023).

Yapılan analizler doğrultusunda, Kazakistan'da tarım sektörüne yönelik sübvansiyon sistemi; merkezi yönetim yapısı, dijitalleşme düzeyi ve hem telafi edici hem de teşvik edici destek unsurlarını içeren karmaşık bir kurumsal ve mali yapı sergilemektedir. Devlet destek mekanizmasının zaman içindeki evrimi, Sovyet sonrası dönemin müdahaleci yaklaşımından, tarım sektörünün kalkınma önceliklerine dayalı, daha esnek ve program bazlı bir modele geçişi yansıtmaktadır.

Mevcut sübvansiyon yapısı, doğrudan destekleri (örneğin hayvancılık sübvansiyonları, yatırım teşvikleri, faiz telafisi) ve dolaylı destekleri (uygun faizli

krediler, akaryakıt ve gübre sübvansiyonları) kapsamaktadır. Ancak bu yapı içinde harcamaya dayalı desteklerin ağırlıkta olması, sonuç odaklı politikalara kıyasla kaynak kullanımının verimliliğini sınırlamaktadır. Sübvansiyon hacmindeki artışa rağmen, tarımsal üretim ve verimlilik göstergelerinde yaşanan dalgalanmalar, sistemin ekonomik etkinliğinin henüz istenilen düzeyde olmadığını ortaya koymaktadır.

Sistemin temel zorlukları arasında; desteklerin hedef gruplara yeterince ulaşamaması, küçük ve orta ölçekli işletmelerin sübvansiyonlara erişimde yaşadığı yapısal engeller, dijital çözümlerin yetersiz entegrasyonu ve izleme-değerlendirme mekanizmalarının parçalı yapısı öne çıkmaktadır. Öte yandan, Kazakistan'ın destek sistemini modernize etme konusunda güçlü bir potansiyele sahip olduğu da görülmektedir. Bu kapsamda, performansa dayalı göstergelerin (KPI) uygulanması, dijital platformların (örneğin Qoldau.kz) geliştirilmesi ve sürdürülebilir, yenilikçi üretim uygulamalarının teşvik edilmesi öncelikli reform alanları arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak, bu bulgular araştırmanın bir sonraki aşaması olan Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan tarım sübvansiyonları modelinin karşılaştırmalı analizi için sağlam bir temel teşkil etmektedir. Söz konusu analiz, Kazakistan'ın tarım politikalarının sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda nasıl geliştirilebileceğine dair uygulanabilir politika önerilerinin ve çıkarılabilecek derslerin belirlenmesini amaçlamaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜ SÜBVANSİYON SİSTEMİNİN ANALİZİ

5.1. Tarım Sektörünün Güncel Durumu

Tarım sektörü, Türkiye ekonomisi açısından hem stratejik hem de sosyal açıdan kritik bir öneme sahiptir. Gıda güvencesi, kırsal istihdam, doğal kaynakların yönetimi ve dış ticaret dengesi gibi çok boyutlu etkileri nedeniyle tarım, sadece ekonomik değil aynı zamanda toplumsal bir kalkınma alanı olarak değerlendirilmelidir. 2023 yılı itibarıyla Türkiye’de tarım sektörü, toplam istihdamın yaklaşık %14’ünü oluşturmakta, kırsal bölgelerdeki nüfusun önemli bir kısmına geçim kaynağı sağlamaktadır. Tarımsal Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), yıllara göre değişiklik gösterse de Türkiye ekonomisindeki payı %5–6 düzeylerinde seyretmektedir.

Türkiye, tarımsal ürün çeşitliliği bakımından zengin agro-ekolojik yapısıyla dikkat çekmekte; buğday, arpa, pamuk, fındık, zeytin, üzüm ve narenciye gibi ürünlerde hem iç talebi karşılamakta hem de ihracat potansiyeli sunmaktadır. 2023 yılında tarım sektörünün ihracata katkısı yaklaşık 30 milyar dolar seviyesine ulaşmış, özellikle işlenmiş gıda ve taze meyve-sebze kalemleri ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte, sektörün kronik yapısal sorunları –parçalı arazi yapısı, sulama altyapısının yetersizliği, yüksek girdi maliyetleri ve iklim değişikliğine karşı kırılganlık– halen büyük ölçüde devam etmektedir.

Tarım politikalarında son yıllarda sübvansiyonlar, destekleme alımları ve dijitalleşme ön plana çıksa da üretim planlaması, sözleşmeli tarım uygulamaları ve kooperatifçilik gibi alanlarda daha kapsamlı reformlara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Ayrıca, dış ticaret politikalarının tarımsal üretim üzerindeki etkileri ve ithalata bağımlı hale gelen bazı alt sektörler, Türkiye’nin tarımda sürdürülebilirlik ve rekabetçilik hedeflerini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye tarımının mevcut durumu, geçmişten gelen yapısal miras ile güncel politikaların etkileşiminde şekillenmekte olup, geleceğe yönelik stratejik bir dönüşüm ihtiyacını da beraberinde getirmektedir.

Tablo 5.1, 2019–2023 yılları arasında Türkiye’nin toplam gayrisafi yurt içi hasılası (GSYİH) ile tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün bu içindeki payının

seyrini göstermektedir. Bu dönemde Türkiye'nin nominal GSYİH'si 4,3 trilyon ₺'den 26,5 trilyon ₺'ye yükselmiş; aynı dönemde tarım sektörünün brüt katma değeri ise 276,4 milyar ₺'den 1,63 trilyon ₺'ye ulaşmıştır. Mutlak değerlerdeki bu artışa rağmen, sektörün GSYİH içindeki payı dalgalı bir seyir izlemiş ve %5,5 ile %6,7 arasında değişmiştir. 2023 yılı itibarıyla söz konusu oran %6,2 olmuştur.

Özellikle dikkat çeken gelişme, 2023 yılında GSYİH'deki keskin sıçramadır: Bir önceki yıla göre %76,8 oranında artış kaydedilmiştir. TÜİK (2024) verilerine göre bu artışın başlıca nedeni, yüksek enflasyonun nominal göstergeleri yukarıya çekmesidir. Buna ek olarak;

- tüketim harcamalarında reel bazda %12,8'lik artış,
- sabit sermaye yatırımlarında %8,9'luk büyüme
- hizmet ve inşaat sektörlerindeki genişleme, genel ekonomik büyümeye katkı sağlamıştır.

Tarım sektörü de aynı dönemde %68,1 oranında bir büyüme göstermiştir. Ancak bu oran diğer sektörlerle kıyasla daha düşük kaldığından dolayı, tarım sektörünün göreceli ağırlığı azalmıştır.

Bu bağlamda, tarım sektörü ekonomik yapı içinde önemli bir konumunu sürdürmekle birlikte; enflasyonist baskılar ve hizmet sektörüne doğru yapısal kayma gibi etkenler, GSYİH içindeki payının azalmasına yol açmıştır. Bu nedenle, sektörel büyümenin sağlıklı değerlendirilmesi için sabit fiyatlarla yapılan analizlerin de dikkate alınması gerekmektedir.

Tablo 5. 1. Türkiye GSYH'si ve Tarım Sektörü GSYH'sinin Yıllara Göre Dağılımı

Yıllar	Türkiye	TARIM, ORMANCILIK VE BALIKÇILIK	
	Milyon TL Bazında	Milyon TL Bazında	GSYH Payı (%)
2019	4.317.810	276.416	6,4
2020	5.048.568	336.737	6,7
2021	7.256.142	401.537	5,5
2022	15.011.776	972.302	6,5
2023	26.545.721	1 635 078	6,2

Kaynak: TÜİK (2023)

Tablo 5.2 verilerine göre, Türkiye tarım sektöründe 2019–2023 döneminde temel tarım ürünlerinin üretimi iklimsel ve piyasa koşullarından önemli ölçüde

etkilenmiştir. Özellikle hububat, şeker pancarı ve sebze üretimindeki dalgalanmalar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

2019–2020 yıllarında buğday üretimi 19–20,5 milyon ton civarında sabit kalırken, 2021 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle üretim 17,7 milyon tona düşmüştür. Toplam hububat üretimi de aynı yıl yaklaşık 31,9 milyon tona gerilemiştir (TÜİK, 2021). 2022 yılında hava koşullarının iyileşmesiyle birlikte hububat üretimi %21,3 artarak 38,7 milyon tona ulaşmış, 2023 yılında ise %10,3 artışla 42,7 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Bu miktarın içinde buğday 22 milyon ton, arpa ise 9,2 milyon ton olarak öne çıkmaktadır. Bu artışta devlet destekleri, girdi sübvansiyonları ve ekim alanlarının genişlemesi önemli rol oynamıştır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Şeker pancarı üretimi 2023 yılında rekor seviyeye ulaşarak 25,25 milyon ton olmuştur. Bu artış, Konya, Yozgat ve Eskişehir gibi bölgelerdeki uygun iklim koşulları, Türkşeker'in uyguladığı sözleşmeli üretim modeli ve ton başına 1855 TL'ye varan alım fiyatlarının etkisiyle gerçekleşmiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). Bazı öncü işletmelerde verimlilik 70 t/ha seviyelerine kadar ulaşmıştır.

Ayçiçeği üretimi ise 2022 yılında 2,55 milyon tonla zirve yapmasına rağmen, 2023 yılında 2,2 milyon tona gerilemiştir. Bu düşüşün temel nedeni, Trakya ve Konya gibi önemli üretim bölgelerinde çiçeklenme döneminde yaşanan kuraklık ve aşırı sıcaklık olmuştur (apps.fas.usda.gov, 2023). Yüksek prim ödemeleri ve gümrüksüz ithalat uygulamaları uygulanmasına rağmen, ayçiçeğinde kendine yeterlilik oranı %31'e düşmüştür (arastirma.tarimorman.gov.tr, 2023).

Patates ve sebze üretimi genel olarak istikrarlı kalmıştır. Patates üretimi 2023 yılında 5,7 milyon tona ulaşmıştır (%9,6 artış) (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023). Bu artışa katkı sağlayan etmenler arasında Orta Anadolu'daki elverişli hava koşulları ve KKYDP kapsamında verilen soğuk hava deposu hibeleri yer almaktadır. Sebze üretimi ise 31,8 milyon ton olarak gerçekleşmiş; domates ve soğan gibi temel ürünlerde artış gözlenirken, sulama eksikliği nedeniyle kavun-karpuz gibi ürünlerde düşüş yaşanmıştır.

Bu ürünlerin ekonomik önemi, hem iç tüketimi karşılamaları hem de ihracata olan katkıları ile pekişmektedir. Türkiye, yıllık 18–19 milyon tonluk buğday tüketimi ile iç talebi karşılamakta ve aynı zamanda 2023 yılı itibarıyla 3 milyon tonun üzerinde un ihracatı ile dünya liderliğini korumaktadır

(foodturkey.com.tr, 2023). Patates ve sebzeler, sosyal öneme sahip temel gıda maddeleri olup, taze meyve ve sebze ihracatı 2023 yılında 4,67 milyon tona ulaşmıştır. Buna karşılık yağlı tohum üretimi, özellikle ayçiçeği ve soya açısından yetersiz kalmakta ve toplam iç talebin üçte birinden azını karşılamaktadır.

Devletin sektöre yönelik destekleri oldukça kapsamlı olmuştur. Buğdayda 2023 yılı müdahale alım fiyatı 9250 TL/ton seviyesine çıkarılmış, doğrudan prim destekleri, faizsiz krediler ve IPARD ile KKYDP hibeleri aracılığıyla üreticiye önemli destek sağlanmıştır. 2023 yılından itibaren üreticiye ek olarak 1000 TL/ton prim desteği verilmiştir (millingandgrain.com, 2023).

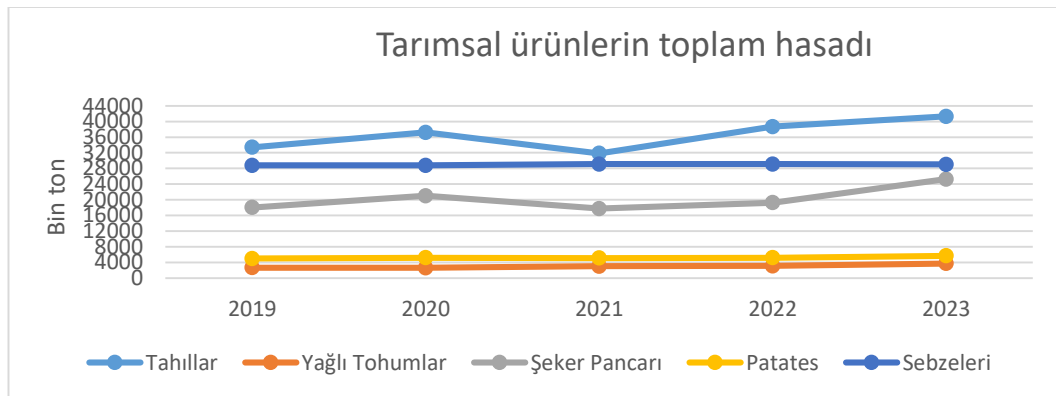
Sonuç olarak, sektörün verimliliği ve istikrarı büyük ölçüde iklim koşulları, piyasa eğilimleri ve kamu politikalarına bağlıdır. 2023 yılında hububat, şeker pancarı ve patatesten elde edilen yüksek rekolteler, uygun destek ve yatırımlarla Türkiye'nin gıda arz güvenliğini artırabileceğini ve ihracat kapasitesini geliştirebileceğini göstermektedir.

Tablo 5. 2. Türkiye’de Temel Tarımsal Ürünlerin Toplam Hasadı, 2019–2023 (Bin Ton)

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 (%)
Tahıllar (pirinç dahil) ve baklagiller	bin ton	34401,7	37187,5	31869,9	38671,8	41298,6	123,64
Buğday	bin ton	19000,0	20500,0	17650,0	19750,0	22000,0	115,79
Yağlı tohumlar	bin ton	2665,4	2620,5	3026,1	3101,1	3715,5	99,08
Patates	bin ton	4979,8	5200,0	5100,0	5200,0	5700,0	114,46
Sebze	bin ton	28786,5	28780,3	29120,9	29098,8	29045,8	100,90
Şeker pancarı	bin ton	18054,3	21000,0	17767,1	19254,0	25250,2	139,86

Kaynak: TÜİK, "Bitkisel Üretim İstatistikleri". (2024)

Şekil 5. 1. Türkiye’de Temel Tarımsal Ürünlerin Toplam Hasadı

Kaynak: TÜİK, "Bitkisel Üretim İstatistikleri". (2024)

Tablo 5.3'ün verilerine göre, 2019–2023 döneminde Türkiye'de tahıllar (pirinç ve baklagiller dahil) için toplam ekim alanının 10.645,7 bin da'dan 11.422,0 bin da'ya çıkarak %7,3 oranında arttığını göstermektedir. Ancak bu dönemde buğday ekim alanı hafif bir düşüş göstererek 6.846,3 bin da'dan 6.832,6 bin da'ya gerilemiştir (–%0,2). En dikkat çekici artış yağlı tohumlar grubunda gerçekleşmiş olup, ekim alanları %13,4 artarak 1.318,3 bin da'dan 1.495,0 bin da'ya ulaşmıştır. Bu durum, yüksek kârlılık ve ithalatı azaltmaya yönelik sübvansiyon politikalarının etkisini yansıtmaktadır.

Patates üretim alanı da 141,0 bin da'dan 151,0 bin da'ya yükselmiş olup %7,2 oranında artış göstermiştir; bu gelişme sulama yatırımları ve yoğun tarım teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla açıklanabilir. Şeker pancarı ise 3.101,0 bin da'dan 3.300,0 bin da'ya çıkarak %6,4'lük bir artış göstermiştir.

Sonuç olarak, ekim alanlarında genel olarak ılımlı bir genişleme söz konusudur. Bu genişleme, daha yüksek getirili ve teknolojik olarak desteklenen ürünlere yönelme eğilimini ortaya koymaktadır. Öte yandan, geleneksel buğday ekim alanları nispeten sabit kalmıştır.

Tablo 5. 3. Hasat Edilen Alan (bin da)

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 (%)
Tahıllar (pirinç dahil) ve baklagiller	bin da	10645,7	11018	11009	11081	11422	107,29
Buğday	bin da	6846,3	6922,2	6744,7	6628,7	6832,6	99,80
Yağlı tohumlar	bin da	1318,3	1158,2	1414,9	1633,3	1495,0	113,40
Patates	bin da	141	148	139	139	151	107,17
Sebze	bin da	-	-	-	-	-	-
Şeker pancarı	bin da	3101	3363	3023	2954	3300	106,42

Kaynak: TÜİK, "Bitkisel Üretim İstatistikleri"

Tablo 5.4, Türkiye'de temel tarımsal ürünlerin ortalama verimlilik düzeylerinin 2019–2023 dönemindeki gelişimini göstermektedir. Veriler, iklimsel dalgalanmalar, devlet destek politikaları ve teknik altyapının etkisiyle ürün bazında farklı yönlerde değişim yaşandığını ortaya koymaktadır.

Özellikle tahıllar (pirinç dahil) ve baklagillerde, ortalama verim 3,1 t/da'dan 3,6 t/da'ya yükselmiş ve %15,2 oranında artış göstermiştir. Bu artış, 2020 ve 2023

yıllarındaki uygun iklim koşulları, gübre ve mazot sübvansiyonları ile doğrudan bağlantılıdır. Benzer şekilde buğday verimi de 2,8 t/da'dan 3,2 t/da'ya çıkmış ve %16,0'lık artış kaydedilmiştir. Ancak 2021 yılındaki kuraklık nedeniyle buğday ve tahıl verimlerinde geçici düşüşler yaşanmış, bu da sektörün iklimsel hassasiyetini ortaya koymuştur.

Yağlı tohumlarda ise ortalama verim 2,8 t/da'dan 2,5 t/da'ya gerileyerek %12,6 oranında düşmüştür. Bu azalışta Trakya ve İç Anadolu bölgelerinde yaşanan aşırı sıcaklıklar, gübre fiyatlarındaki yükseliş ve sulama altyapısındaki sınırlılıklar etkili olmuştur.

Patates ürün grubunda verimlilik istikrarlı bir şekilde artmış; 2019 yılında 35,3 t/da olan verim, 2023 yılı itibarıyla 37,7 t/da'ya ulaşarak %7 oranında artış göstermiştir. Bu artış, özellikle Orta Anadolu'da KKYDP programları kapsamında uygulanan depo yatırımları, modern üretim sistemleri ve sulama teşvikleri ile ilişkilidir.

Şeker pancarında ise en yüksek verim artışı gözlemlenmiştir: 2019'daki 5,82 t/da düzeyinden 2023'te 7,00 t/da'ya yükselerek %19,6'lık artış kaydedilmiştir. Konya, Eskişehir ve Yozgat gibi yüksek üretim bölgelerinde uygulanan sözleşmeli tarım, devletin alım fiyatlarını artırması ve mevsimsel yağışların yeterli düzeyde gerçekleşmesi bu sonuçta etkili olmuştur.

Sonuç olarak, genel verimlilik artışları tarımsal üretimde teknik kapasitenin geliştiğini göstermekteyse de, iklim koşullarına bağlı dalgalanmalar ve ürün bazlı farklılıklar, sürdürülebilir üretim için daha fazla teknoloji yatırımı ve hedefli sübvansiyon sistemlerinin gerekliliğine işaret etmektedir.

Tablo 5. 4. Ortalama Verim (ton/da)

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 (%)
Tahıllar (pirinç dahil) ve baklagiller	ton/da	3,1	3,3	2,8	3,4	3,6	115,24
Buğday	ton/da	2,8	3,0	2,6	3,0	3,2	116,02
Yağlı tohumlar	ton/da	2,8	2,9	2,9	2,8	2,5	87,37
Patates	ton/da	35,3	35,1	36,7	37,4	37,7	106,81
Sebze	ton/da	-	-	-	-	-	-
Şeker pancarı	ton/da	5,82	6,85	5,88	6,52	7,0	119,59

Kaynak: TÜİK 2023

Tablo 5.6 verilerine göre Türkiye’de hayvancılık sektörü son beş yılda karmaşık bir gelişim süreci yaşamıştır. Toplam hayvan varlığı 2019 yılında 66,6 milyon baş iken, 2023 yılında 69,1 milyon başa ulaşarak %3,7 oranında artış göstermiştir. Ancak bu artış, sektörün tüm alt grupları için geçerli değildir. Sığır varlığı 2019’da 17,7 milyon baş seviyesindeyken 2023 yılında 16,4 milyon başa düşerek %7,2 oranında gerilemiştir. Bu düşüş, yem maliyetlerindeki artış, düşük et fiyatları ve süt üretiminden yeterli gelir elde edememe gibi sorunlara bağlanmaktadır. Özellikle küçük üreticilerin üretimden çekilmesi, sektördeki daralmayı hızlandırmıştır. Buna karşılık, koyun ve keçi varlığı %8 artışla 48,4 milyon baştan 52,4 milyon başa yükselmiştir. Bu durum, küçükbaş hayvancılığın yem maliyetlerine karşı daha dayanıklı olması ve devlet desteklerinin bu alanda daha etkili kullanılmasıyla açıklanabilir. Domuz varlığı, Türkiye’de sembolik düzeyde olmasına rağmen artış eğilimindedir (+%21,4). At ve deve varlığı ise önemli ölçüde azalmıştır (sırasıyla –%35 ve –%29,4). Bu, tarımsal mekanizasyonun yaygınlaşmasıyla geleneksel ulaşım ve üretim araçlarına olan ihtiyacın azalmasına bağlanmaktadır.

Genel olarak, hayvan varlığındaki sınırlı artışın, et ve süt üretiminde sürdürülebilirliği sağlamaya yetmediği; özellikle büyükbaş sektörde düşüş eğiliminin dikkat çekici olduğu gözlemlenmektedir. Bu veriler, hayvancılıkta yapısal dönüşüme ve destek politikalarının yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 5. 5. Hayvan Sayıları ve Üretim Miktarları

Göstergeler	Ölçü Birimi	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019 (%)
Toplam	bin baş	66615,7	72496,3	75759,6	73472,2	69106,7	103,70
Sığır	bin baş	17688,1	17965,5	17850,5	16851,9	16421,3	92,84
Koyun ve keçi	bin baş	48481,5	54112,6	57519,2	56265,8	52364,1	108,01
Domuz	bin baş	1,4	1	1,4	1,6	1,7	121,4
At	bin baş	102,5	90	83,7	74,4	66,4	64,8
Deve	bin baş	1,7	1,3	1,2	1,2	1,2	70,6

Kaynak: TÜİK 2023

Türkiye’de İklim Koşullarının Tarıma Etkisi

2019–2023 döneminde Türkiye’de iklim koşullarındaki düzensizlikler tarım sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle artan sıcaklıklar, kuraklık olaylarının sıklığı ve yağış rejimindeki değişkenlik, tarımsal üretimde dalgalanmalara ve verim kaybına neden olmuştur. Bu durum, özellikle tahıl üretimi başta olmak üzere bitkisel üretimde riskleri artırmış, üretici gelirlerinde düşüşe ve maliyet artışına yol açmıştır.

Meteoroloji Genel Müdürlüğü (MGM) verilerine göre, 2021 yılı Türkiye’de son 50 yılın en sıcak yıllarından biri olarak kaydedilmiş ve İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde ciddi kuraklık yaşanmıştır (Meteoroloji Genel Müdürlüğü [MGM], 2022). 2023 yılında ise bahar aylarında yaşanan yağış eksikliği, başta buğday ve arpa olmak üzere stratejik ürünlerin veriminde %10–25 arası kayıplara neden olmuştur (TZOB, 2023).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre, 2021 yılında buğday üretimi bir önceki yıla göre %14,5 azalarak 17,7 milyon tona düşmüştür. Aynı yıl arpa üretiminde de %13’lük bir düşüş kaydedilmiştir (TÜİK, 2022).

Kuraklığın etkilerini azaltmak amacıyla Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından 2022 yılında yayımlanan “Ulusal İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve Eylem Planı” kapsamında; kuraklığa dayanıklı tohumların geliştirilmesi, su verimliliği artıran sulama sistemlerinin yaygınlaştırılması ve dijital izleme sistemlerinin uygulanması gibi önlemler öngörülmüştür (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

Ayrıca, FAO ve Türkiye ortaklığında yürütülen “İklim Akıllı Tarım Uygulamaları” programı kapsamında, GAP bölgesinde pilot uygulamalar gerçekleştirilmiş; bu kapsamda damla sulama sistemleri, nem ölçüm sensörleri ve çiftçilere yönelik eğitim modülleri uygulanmıştır (FAO Türkiye, 2023).

Bu gelişmeler doğrultusunda Türkiye’de iklim değişikliğinin tarıma etkisi, yalnızca meteorolojik değil aynı zamanda sosyo-ekonomik bir sorun olarak değerlendirilmekte olup, geleceğe yönelik stratejilerin iklim uyumlu tarım politikaları çerçevesinde şekillendirilmesi gerekmektedir.

Dış Ticaret

Tablo 5.2’den de görüleceği üzere, son beş yıl içinde Türkiye’nin tarım

sektöründeki dış ticareti, ekonomik ve jeopolitik zorluklara rağmen olumlu bir seyir izlemiştir.

Bu dönemde, söz konusu sektörün ihracatı 2019 yılında 5.888 milyon ABD dolarından 2023 yılında 9.685 milyon ABD dolarına yükselmiştir. Yaklaşık %64,5 oranındaki bu artış, Türk tarım ürünlerinin özellikle Avrupa Birliği, Orta Doğu ve BDT ülkelerinde artan rekabet gücünü yansıtmaktadır. Bu artışta, gıda ürünleri, işlenmiş tarım ürünleri ve devletin ihracat destek politikalarının güçlendirilmesi önemli rol oynamıştır (TÜİK, 2023; T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

İthalat tarafında ise daha ılımlı bir eğilim gözlemlenmektedir. 2019–2020 yıllarında nispeten istikrarlı seyreden ithalat, 2022 yılında küresel enerji krizi ve hammadde ile ekipman ihtiyacındaki artış nedeniyle keskin bir yükseliş göstererek 14.772 milyon ABD dolarına ulaşmıştır. Ancak 2023 yılında ithalat 13.802 milyon ABD dolarına gerilemiştir. Bu düşüş, yerli üretimdeki güçlenme, cari açığı azaltmaya yönelik politikalar ve enflasyonist baskıların etkisiyle iç talepteki azalma ile açıklanabilir (TÜİK, 2023; T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Sektörün toplam dış ticaret hacmi de 2019 yılında 210.345 milyon ABD dolarından 2023 yılında 361.774 milyon ABD dolarına çıkarak önemli bir artış göstermiştir. Özellikle ihracatın ithalattan daha hızlı artması, sektörün dış ticaret dengesinin iyileşmesine katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, küresel kriz koşullarına rağmen Türkiye'nin tarım sektörü ihracat odaklı büyümesini sürdürmekte, dış ekonomik değişimlere uyum sağlama kapasitesini ortaya koymaktadır.

Tablo 5. 6. Türkiye'de Tarım Sektörünün Dış Ticaret Göstergeleri, 2019–2023 (Bin ABD \$)

Göstergeler	2019	2020	2021	2022	2023	2023/2019(%)
İhracat	5888	5957	7156	7 768	9 685	64,5
Toplam	180833	169638	225214	254170	255777	41,3
İthalat	9835	9834	12082	14772	13802	40,3
Toplam	210345	219517	271426	363711	361774	71,9

Kaynak: TÜİK (2023)

İstihdam

Tablo 5.3, 2019–2023 yılları arasında Türkiye'de tarım sektöründe istihdam edilen kişi sayısında 421 bin kişilik (–%8,2) bir azalma yaşandığını ortaya

koymaktadır. Bu düşüş, tarım sektöründeki yapısal dönüşümler ve dışsal faktörlerin birleşiminden kaynaklanmaktadır. Aşağıda bu eğilimin başlıca nedenleri açıklanmaktadır:

1. Ekonomide Yapısal Dönüşüm: Sanayi ve hizmet sektörlerindeki büyüme, kırsaldan kentlere iş gücü göçünü hızlandırmıştır. Bu dönüşüm, tarım dışı sektörlerde daha yüksek gelir ve istihdam imkanları sunulmasıyla ilişkilidir (TÜİK, 2023).
2. Mekanizasyon ve Teknolojik Gelişmeler: IPARD ve KKYDP programları kapsamında tarım makineleri kullanımında %20'nin üzerinde artış yaşanmış, bu durum üretkenliği artırırken elle yapılan iş gücüne olan talebi yaklaşık 300–350 bin kişi azaltmıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).
3. Üretim Maliyetlerinin Artışı: Tarımsal Girdi Fiyat Endeksi verilerine göre, 2019–2023 yılları arasında gübre, tohum ve yakıt maliyetlerinde %85'lik artış gözlemlenmiştir. Bu durum küçük aile işletmelerinin kapanmasına ve iş gücünde azalmaya yol açmıştır (TÜİK, 2023).
4. Göç ve Demografik Değişimler: Artan kentleşme ve genç nüfusun kırsaldan uzaklaşması sonucu, şehir nüfusu %92'den %94'e yükselmiş, kırsal alandaki çalışabilir nüfus ise azalmıştır (TÜİK, 2023).
5. İklimsel ve Çevresel Zorluklar: Kuraklık ve aşırı hava olaylarının sıklıklaşması, tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilirliğini olumsuz etkileyerek bazı tarım işçilerinin sektörden çekilmesine neden olmuştur (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Bu veriler, tarım istihdamındaki düşüşün geçici değil, kalıcı yapısal değişimlerin bir yansıması olduğunu göstermektedir. Sektörün sürdürülebilirliği için yalnızca üretim değil, kırsal istihdamın korunmasına yönelik politika tedbirleri de büyük önem taşımaktadır.

Tablo 5. 7. Türkiye'de Tarım Sektöründe İstihdam, 2019–2023 (Bin Kişi)

Gösterge	2019	2020	2021	2022	2023
Toplam İstihdam (bin kişi)	27 658	26 695	28 797	30 752	31 632
Tarımda İstihdam (bin kişi)	5 116	4 737	4 948	4 866	4 695
Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)	18,5	17,7	17,2	15,8	14,8

Kaynak: TÜİK, "Hanehalkı İşgücü Araştırması Sonuçları". (2024)

5.2 Tarımda Sübvansiyonların Temel Türleri

Türkiye’de Sübvansiyonların Dağıtımında Kurumsal Yapı

Türkiye’de tarım sektörünün yönetimi, çok düzeyli ve çok aktörlü bir kurumsal yapıya dayanmaktadır. Bu yapı, hem merkezi idare (bakanlık düzeyi) hem de yerel düzeydeki teşkilatlar aracılığıyla işlerlik kazanmakta; ayrıca kamu kurumları dışında kooperatifler, meslek birlikleri ve özel sektör kuruluşları da tarım yönetiminin paydaşları arasında yer almaktadır.

Tarım politikasının oluşturulması, uygulanması ve denetlenmesinden öncelikli olarak Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB) sorumludur. Bakanlık, hem bitkisel ve hayvansal üretimden hem de gıda güvenliği, su kaynakları yönetimi ve kırsal kalkınma politikalarından sorumludur. 2018 yılında yapılan kurumsal yeniden yapılanma ile birlikte Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı birleştirilerek Tarım ve Orman Bakanlığı çatısı altında toplanmıştır. Bu birleşme, doğal kaynakların ve tarım politikalarının daha entegre biçimde yönetilmesini amaçlamaktadır.

Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren bazı temel birimler şunlardır:

- Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü: Üretkenliğin artırılması, sürdürülebilir tarım yöntemlerinin yaygınlaştırılması, tarımsal havzaların yönetimi ve su kaynakları ile piyasa talebi dikkate alınarak dijital ekim planlamasının yapılmasından sorumludur.
- Hayvancılık Genel Müdürlüğü: Yüksek verimli ırkların yetiştirilmesi, veterinerlik hizmetleri, hayvan refahı standartlarının düzenlenmesi ve hayvansal ürünlerin teşvikiyle ilgilenir.
- Tarım Reformu Genel Müdürlüğü: Kırsal kalkınma programları, kooperatifçilik, sulama projeleri ve arazi düzenlemeleri gibi konuların uygulanmasından sorumludur.
- Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü (TAGEM): Tarımsal araştırmaların koordinasyonu, çeşit ve teknoloji geliştirme, piyasa ve doğal kaynak izleme faaliyetlerini yürütür.
- Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü: Su ürünleri üretimi, avlanma sahalarının tahsisi, altyapı geliştirme ve dış ticaret düzenlemelerinden sorumludur.

- Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü: Gıda güvenliği, veterinerlik hizmetleri, hijyen kuralları ve tedarik zinciri izlenebilirliğini düzenler.
- Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü: Milli parklar, tabiat varlıkları, korunan alanlar, yaban hayatı ve avcılığın yönetilmesi ile doğa koruma mevzuatının uygulanmasından sorumludur.
- Su Yönetimi Genel Müdürlüğü: Su kaynaklarının korunması ve etkin kullanımı, havza yönetimi, su kalitesinin izlenmesi, kirlilikle ve taşkınlarla mücadele ve ulusal su veri tabanının işletilmesini sağlar. (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023)

Merkezi teşkilatın yanı sıra, il ve ilçe tarım müdürlükleri aracılığıyla yerelde uygulama, izleme ve denetim işlevleri yürütülmektedir. Bu müdürlükler, çiftçiye doğrudan temas eden en önemli kamu organlarıdır ve destek başvuruları, tarımsal danışmanlık ve denetim gibi faaliyetleri yerine getirirler.

Ayrıca, tarımsal finansman ve yatırım alanlarında Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatifleri, TKDK (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu) gibi kuruluşlar da aktif rol oynamaktadır. Özellikle TKDK, Avrupa Birliği destekli IPARD programları kapsamında kırsal kalkınma projelerini desteklemekte, özel sektörü ve küçük üreticileri teşvik etmektedir.

Türkiye’de tarımsal sübvansiyonların dijital olarak yönetimi, Tarım ve Orman Bakanlığı’nın koordinasyonunda geliştirilen çeşitli dijital sistemler aracılığıyla yürütülmektedir. Bu kapsamda, çiftçilerin desteklerden yararlanabilmesi için öncelikle Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS)’ne kayıtlı olmaları zorunludur. ÇKS, sübvansiyon başvurularının temel dayanağını oluşturmakta ve çiftçi bilgilerinin merkezi olarak tutulmasını sağlamaktadır. Üretici ile alıcıyı dijital ortamda bir araya getiren Dijital Tarım Pazarı (DİTAP) ise sözleşmeli tarım uygulamalarını teşvik ederek pazarlama kanallarını genişletmektedir. Üretimin izlenmesi amacıyla geliştirilen TARBİL (Tarımsal İzleme ve Bilgi Sistemi), uydu görüntüleri ve sensör verileriyle tarımsal faaliyetleri takip etmekte ve erken uyarı sistemleriyle karar alıcılara destek sağlamaktadır. Sübvansiyonların planlanması ve bütçelenmesinde kullanılan TARITAKİP ise doğrudan çiftçiler tarafından erişilemeyen ancak kamu yönetimi açısından kritik öneme sahip bir araçtır. Tüm bu sistemler, e-Devlet entegrasyonu ile desteklenmekte; başvurular, destek sorgulamaları ve belge işlemleri çevrimiçi ortamda gerçekleştirilebilmektedir. 2023

yılı itibarıyla bu dijital platformların tamamı aktif olarak kullanılmakta ve Türkiye’de tarım sektörünün dijital dönüşümünde temel rol oynamaktadır.

5.2.1. 5488 Sayılı Tarım Kanunu ve Destekleme Türleri

Türkiye’de tarımsal destekleme sisteminin yasal çerçevesi, 18 Nisan 2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanunu ile çizilmiştir (T.C. Resmî Gazete, 2006). Kanunun 19. maddesi kapsamında çeşitli destek türleri tanımlanmış ve uygulanmasına ilişkin esaslar düzenlenmiştir. Aşağıda, söz konusu destek türleri açıklayıcı biçimde sunulmaktadır:

a) Doğrudan Gelir Desteği (DGD): Tarımsal üretim amacıyla işlenen ve Çiftçi Kayıt Sistemi’ne (ÇKS) kayıtlı araziler için üreticilere, Cumhurbaşkanı tarafından belirlenen birim ödeme miktarı esas alınarak doğrudan destek sağlanır. Bu destek, üretimden bağımsızdır ve çevre koruma koşullarına uyumu teşvik edecek biçimde farklılaştırılabilir. Ödeme esasları her yıl Bakanlık tarafından yayımlanan uygulama tebliğleri ile belirlenmektedir.

b) Fark Ödemesi Desteği: Üreticilere, iç ve dış piyasa fiyatları ile üretim maliyetleri dikkate alınarak belirli ürünlerde fark ödemesi desteği verilir. Özellikle arz açığı olan stratejik ürünler bu destek kapsamına alınmaktadır. Destekten yararlanmak için üretim ve satış belgelerinin ibrazı gerekebilir. Kapsama alınacak ürünler ve ödeme tutarları her yıl Kurul’un önerisiyle belirlenir.

c) Telafi Edici Ödemeler: Arz fazlası olan ürünlerden vazgeçip alternatif ürünlere yönelen üreticilere, karşılaşılabilecekleri gelir kayıplarını dengelemek amacıyla ödeme yapılır. Ödeme, alternatif ürün için ayrılan arazi büyüklüğü ile birim ödeme miktarının çarpılması yoluyla hesaplanır. Ayrıca, kolektif yatırımlar (işleme ve pazarlama) için ek destekler öngörülmektedir. Ürün kapsamı ve oranlar yıllık olarak Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir.

ç) Hayvancılık Destekleri: Irk ıslahı, verimliliğin artırılması, hijyen koşullarının sağlanması, hayvan refahı, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması gibi amaçlara yönelik olarak hayvancılıkla uğraşan üreticilere destek verilmektedir. Bölgesel farklılıklar dikkate alınarak uygulanabilir ve Cumhurbaşkanı bu kapsamda ödeme oranlarını belirlemeye yetkilidir.

d) Tarım Sigortası (TARSİM): Çiftçilerin doğal afet, hastalık, zararlı ve benzeri risklere karşı korunmasını sağlamak amacıyla, sigorta primlerinin belirli bir

oranı (genellikle %50'ye kadar) devlet tarafından karşılanmaktadır. Kapsama alınacak ürünler ve risk grupları her yıl belirlenir.

e) Kırsal Kalkınma Yatırımları Destekleri (KKYDP): Kırsal alanlarda gelirlerin artırılması, ekonomik çeşitliliğin sağlanması, doğal kaynakların korunması ve modern işletme tekniklerinin yaygınlaştırılması amacıyla, proje bazlı yatırımlara masraf paylaşımı esasına göre devlet desteği verilir. Bu destekler bireysel ya da topluluk bazlı uygulanabilir ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri çerçevesinde şekillendirilir. Öncelik, istihdam yaratma potansiyeli yüksek olan yatırımlara tanınmaktadır.

f) Çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri: Erozyon ve çevresel risk altındaki arazilerde işlemeli tarım yapan üreticilerin, bu alanları doğal bitki örtüsü, çayır, mera, organik tarım ve ağaçlandırma gibi çevre dostu kullanımlara yönlendirmeleri teşvik edilir. Bu amaçla, üreticilere belirli bir süre için ve Bakanlıkça yapılan sözleşmeler çerçevesinde, birim arazi üzerinden ödeme yapılır. Destek tutarı, tahsis edilen arazi miktarı ile birim ödeme tutarının çarpımıyla hesaplanır. Üreticilerden, ek olarak çevre koruma tedbirleri almaları da beklenir. Uygulanacak arazi alanları, sözleşme kapsamı, ödeme süresi ve miktarı Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

g) Diğer destekleme ödemeleri: Araştırma, geliştirme, tarımsal yayım, pazarlama teşvikleri, özel depolama, kalite, piyasa düzenleme, organik üretim, imha, ürün işleme, bazı girdi ve tarım havzaları destekleri gibi alanlarda destekleme araçları uygulanabilir. Bu destekler her yıl Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir.

Bu sistem, tarımsal destekleme politikasının bütüncül ve çok katmanlı bir düzenleme modeli oluşturmaya imkân tanıyan kredi mekanizmaları ve dijital platformlarla tamamlanmaktadır.

5.2.2. Yatırım Destekleri: KKYDP ve IPARD Programları

Son yirmi yılda Türkiye tarım sektörü önemli kurumsal ve yapısal dönüşümler yaşamıştır. Bu dönüşüm sürecinde yatırım odaklı destek mekanizmaları büyük rol oynamıştır. Özellikle Avrupa Birliği'ne uyum süreci kapsamında uygulamaya konulan programlar, kırsal kalkınmanın sağlanması ve tarımsal rekabetçiliğin artırılması açısından stratejik önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye'de uygulanan iki temel yatırım destek programı öne çıkmaktadır: Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP)

ve Katılım Öncesi Yardım Aracı - Kırsal Kalkınma Bileşeni (IPARD). Her iki program da ulusal ve uluslararası kaynakları bir araya getirerek çiftçilerin, üretici örgütlerinin ve tarım-gıda sektöründeki girişimcilerin yatırım kapasitesini artırmayı hedeflemektedir.

KKYDP, 2006 yılında 5488 sayılı Tarım Kanunu'nun yürürlüğe girmesini takiben uygulamaya alınmış ve kırsal alanlarda ekonomik kalkınmayı hedefleyen en kapsamlı ulusal yatırım destek programlarından biri olmuştur. Programın başlıca hedefleri şunlardır:

- Tarımsal altyapının modernizasyonu ve tesislerin inşası,
- Tarımsal ekipman ve makine yenilemeleri,
- Ürün işleme ve depolama kapasitelerinin geliştirilmesi,
- Dijital tarım çözümlerinin ve bilgi teknolojilerinin yaygınlaştırılması,
- Kooperatifçilik, yerel örgütlenme ve topluluk temelli yatırımların desteklenmesi (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

2019–2023 döneminde KKYDP kapsamında 40.000'den fazla proje desteklenmiş, 19 milyar TL'den fazla kaynak tahsis edilmiş ve 30.000'den fazla yeni istihdam yaratılmıştır. Bu çerçevede, KKYDP Türkiye tarım politikalarının en etkili ve sonuç odaklı bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (TKDK, 2023).

Türkiye'nin AB'ye uyum süreci çerçevesinde uyguladığı IPARD Programı, tarım ve kırsal kalkınma alanında yapısal dönüşümü desteklemek amacıyla özel olarak tasarlanmış bir mali yardım aracıdır. Program, 1085/2006 sayılı AB Konseyi Tüzüğü'ne dayalı olarak yürütülmekte olup, %85'i AB ve %15'i Türkiye tarafından finanse edilmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

Programın uygulayıcı kuruluşu, 5648 sayılı yasa ile kurulan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu'dur (TKDK). TKDK, hem teknik destek hem de hibe uygulamaları ile başvuru sahiplerine hizmet sunmakta, kırsal bölgelerde ofisler açmakta ve eğitim faaliyetleri yürütmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

IPARD Programı'nın temel hedefleri aşağıdaki gibidir:

- Tarım sektörünün rekabet gücünü artırmak,
- Sürdürülebilir ve çevre dostu üretimi teşvik etmek,
- Tarımsal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanmasını modernize etmek,
- Kırsal yaşam kalitesini iyileştirmek,

- Kadın ve genç girişimcileri desteklemek,
- Kooperatif yapıları güçlendirmek,
- AB standartlarına uyumu sağlamak (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

2007–2020 yıllarını kapsayan IPARD I ve II dönemlerinde 42 ilde toplam 19.567 proje desteklenmiş, 5,8 milyar TL’den fazla kaynak kullanılmış ve 60.000’in üzerinde istihdam yaratılmıştır. Hibelerin yaklaşık %40’ı kadınlara ve genç girişimcilere sağlanmıştır. Bu desteklerle çok sayıda modern çiftlik, gıda işleme tesisi ve depo yatırımı gerçekleştirilmiş, organik üretim yaygınlaştırılmış ve AB normlarına geçiş hızlandırılmıştır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022).

2023 yılında alınan kararla IPARD III Programı’nın coğrafi kapsamı genişletilerek Türkiye’nin 81 ilinde uygulanmasına karar verilmiştir. İlk defa destek kapsamına alınan illerde altyapı güçlendirilmiş, yerel personel görevlendirilmiş ve bilgilendirme faaliyetleri dijital kanallar üzerinden artırılmıştır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Programların uygulanmasında bazı zorluklar da yaşanmıştır. Özellikle bilgilendirme eksikliği, proje hazırlamada yetersizlikler, bürokratik gecikmeler ve resmi olmayan işletmelerin erişim sorunları gibi yapısal sorunlar öne çıkmıştır. Bu sorunların aşılması amacıyla dijital başvuru sistemleri devreye alınmış, eğitim programları yaygınlaştırılmış ve “TarımCebimde” gibi mobil uygulamalar ile dijital bilgilendirme faaliyetlerine ağırlık verilmiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

5.2.3. Tarımsal Finansman Desteği

Tarımsal üretim faaliyetleri; yüksek maliyet, belirsizlik ve mevsimsellik gibi yapısal riskleri nedeniyle özel sektörün yeterince finanse etmekte zorlandığı bir alandır. Bu nedenle, kamu destekli tarımsal kredi sistemleri Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde büyük önem arz etmektedir. Türkiye’de sübvansiyonlu kredi mekanizmalarının temel uygulayıcıları Ziraat Bankası A.Ş. ve Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK) olup, bu kurumlar hem yatırım hem de işletme finansmanında kilit bir rol oynamaktadırlar (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023a).

Ziraat Bankası, 1863 yılından bu yana tarım sektörünü finanse eden en büyük kamu bankasıdır. Bankanın temel amacı, düşük faizli ve uzun vadeli kredi yoluyla üreticiye finansal erişim sağlamaktır. Bu krediler arasında yatırım kredileri,

işletme kredileri, genç ifti destekleri, hayvancılık, seracılık ve organik tarım kredileri yer almaktadır (Ziraat Bankası, 2023).

Tarım Kredi Kooperatifleri ise daha çok girdi finansmanı (tohum, gübre, mazot, yem vb.) odaklı çalışmakta, üreticilerin kısa vadeli nakit ihtiyaına yönelik mler sunmakta ve kooperatif temelli üretim modelini desteklemektedir (T.C. Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, 2023).

Her iki kurumda da kredi faizleri Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından sbvvanse edilmekte, destekli faiz oranları genellikle %0 ila %12 arasında değişmektedir. Buna karşın, serbest piyasa faizlerinin %40–45 düzeyine ulaştığı 2023 yılında sübvansiyonlar üreticiler için çok daha cazip hale gelmiştir (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023).

Ziraat Bankası, 12 ila 84 ay arasında değişen vadeler ve 5–10 milyon TL seviyesine kadar çıkan kredi limitleri sunarken, TKK daha kısa vadeli (12–36 ay) ve düşük tutarlı krediler sağlamaktadır. TKK’da kredi tutarı, üretim kapasitesi ve geçmiş performansa bağlı olarak belirlenmektedir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023a).

2023 yılı verilerine göre, Ziraat Bankası tarafından tarım sektörüne kullandırılan toplam kredi hacmi yaklaşık 100 milyar TL olup, bunun kamu bütçesine yansıyan sübvansiyon yükü 15–20 milyar TL arasında tahmin edilmektedir. Aynı dönemde, Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından sağlanan kredi hacmi ise 30 milyar TL seviyesindedir ve buna karşılık gelen kamu yükü 4–5 milyar TL civarındadır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023b).

Bu destekler, hem üreticinin üretim kararlarını olumlu yönde etkilemekte hem de tarımsal faaliyetin sürekliliğini sağlamaktadır. Aynı zamanda bu sistem, tarımda banka temelli risklerin kamuya aktarılmasını da içeren bir yapıyı barındırmaktadır.

Ziraat Bankası 2023 yılı itibarıyla yaklaşık 600 bin çiftçiye, Tarım Kredi Kooperatifleri ise 200 binden fazla üreticiye doğrudan finansal hizmet sunmuştur. Ziraat Bankası’nın toplam kredi portföyü içinde tarım kredilerinin payı %15 civarındadır (Ziraat Bankası, 2023).

Takipteki kredi oranları açısından değerlendirildiğinde, Ziraat Bankası’nda bu oran %1,8–2,5, TKK’da ise %3–4 arasında değişmektedir. TKK’nın daha yüksek takip oranına sahip olmasının nedeni, daha riskli kullanıcı gruplarına hizmet vermesi ve teminat yapısının daha zayıf olmasıdır (T.C. Sayıştay Başkanlığı, 2023).

Ziraat Bankası'nın tarıma sağladığı uzun vadeli krediler, özellikle modernizasyon yatırımları, sera inşaatı, mekanizasyon, hayvancılık tesisleri gibi büyük ölçekli projelere kaynak sağlamaktadır. Bu durum, Türkiye'nin tarımsal verimliliğini ve üretim kapasitesini artırma yönündeki stratejilerine katkı sunmaktadır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023c).

Tarım Kredi Kooperatifleri ise girdi temini alanında daha etkin rol oynayarak üreticinin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. TKK ayrıca üreticiye piyasa fiyatlarının altında girdi sağlama, zamanında finansman ve hasat sonrası ödeme gibi kolaylıklar sunarak küçük ve orta ölçekli çiftçilerin sistem içinde kalmasını teşvik etmektedir.

Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri, Türkiye'de sübvansiyonlu kredi sisteminin iki tamamlayıcı sütununu oluşturmaktadır. Ziraat, daha çok büyük ölçekli ve uzun vadeli yatırımlara, TKK ise küçük üreticilere yönelik kısa vadeli ve operasyonel finansmana odaklanmaktadır. Her iki kurumun da sübvansiyonlar aracılığıyla sağladığı finansman, Türkiye tarımının kırılgan yapısını güçlendirmekte ve kırsal ekonomiye istikrar kazandırmaktadır (OECD, 2023; FAO, 2022).

Tablo 5.8. verilerine göre, 2019'dan 2023'e Türkiye'de tarımsal sübvansiyonlar 3,5 kat artarak 16,9 milyar TL'den 63,4 milyar TL'ye yükselmiştir. Sadece son bir yılda %60'lık artış olmuştur. Bu, artan üretim maliyetlerine karşı devletin aktif müdahalesini göstermektedir.

2023 yılında en büyük destek kalemi, 18,5 milyar TL ile alan bazı desteklerdir. Bu, bitkisel üretime verilen önemin bir göstergesidir. Ayrıca mazot ve gübre desteği de ciddi oranda artırılmış; sırasıyla 4,8 ve 4,6 milyar TL'ye ulaşmıştır. Bu artış, girdi maliyetlerini düşürmeye yöneliktir.

Hayvancılık destekleri 10,4 milyar TL'ye ulaşmış ve %39 oranında artmıştır. Bu destekler yem, sigorta ve damızlık alanlarını kapsamaktadır.

Genel olarak, üretim maliyetlerini azaltmaya ve sürdürülebilirliğe odaklanan bir destek yapısı öne çıkmaktadır. ÇATAK gibi çevreci programlar da desteklenmekte ve bu Türkiye'nin AB standartlarına uyum çabasını yansıtmaktadır.

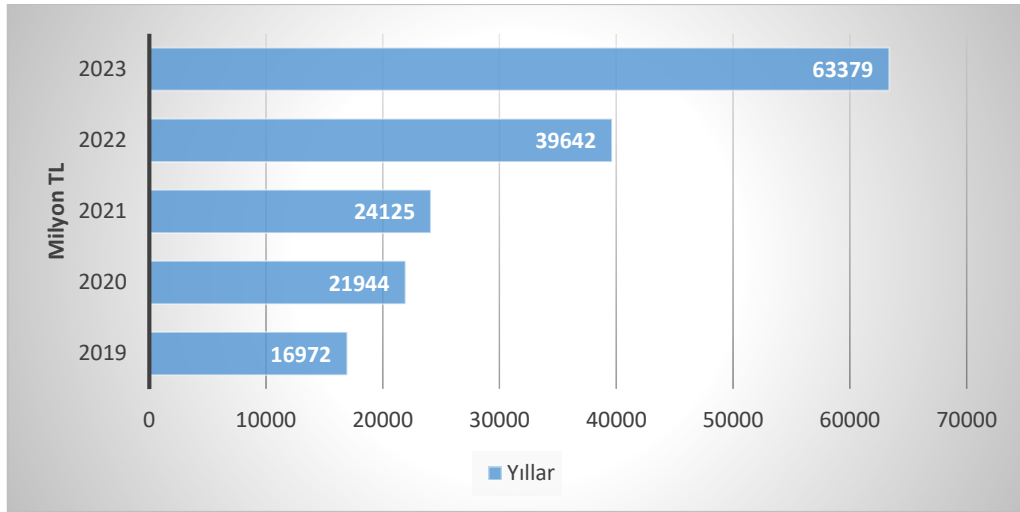
Tablo 5. 8. Tarımsal Destekleme Bütçesinin Konulara Göre Dağılımı ve Yıllık Değişimi (2019–2023)

Destekleme Konuları	Destekleme Bütçesi (cari fiyatlar ile, milyon TL)					Artış (Yüzde)	
	2019	2020	2021	2022	2023(2)	2022	2023
Alan Bazlı Tarımsal Destek Ödemeleri	4 439	5 021	7 437	10857	18584	46	71,2
Alan Bazlı Ek Ödeme	369	22	212	328	377	54,7	15
Mazot	2 390	2 901	2 724	3 135	11 392	15,1	263,4
Gübre	566	840	1 595	1859	4639	16,6	149,5
Sertifikalı Tohum ve Fidan Kullanımı	179	258	313	589	1 317	88,2	123,6
ÇATAK	85	150	3	-	-	-100	-
Fındık	850	850	854	847	860	-0,8	1,5
Verim Kaybı	-	0	1 737	831	0	-52,1	0
Alan Bazlı Ek Girdi	-	-	0	3268	0		0
Telafi Edici Ödemeler	264	301	345	834	1336	141,7	60,2
Bitki Karantina Tazminatı	-	7	12	11	16	-10	45,5
Patates Sigili Desteği	4	-	-	8	0	-	0
Çay Budama Tazminat ve Masrafları	260	294	333	814	1 320	144,4	62,2
Fark Ödemesi	4 590	5 372	4 514	9 524	7759	111	-18,5
Hububat ve Bakliyat	1032	1 955	1 758	6188	1 716	252	-72,3
Çay	193	182	188	188	380	0	102,1
Arz Açığı Olan Ürünler	3 365	3 235	2 568	3 147	5 663	22,5	80
Hayvancılık Destek Ödemeleri	4 693	7 857	7 256	9 753	15406	34,4	58
Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekleme	1 063	814	1 632	1 825	6 307	11,8	245,6
Tarım Sigortası	1 019	1 473	1 555	3 856	5200	148	34,9
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	904	1 106	1 386	2 993	8 788	116	194
TOPLAM	16972	21944	24125	39642	63379	64,3	60

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). İdare Faaliyet Raporu 2023.

Bu şekil, Tablo 5.8'de yer alan verilerin görsel bir özetini sunmakta ve destek tutarlarının yıllara göre istikrarlı artışını ortaya koymaktadır.

Şekil 5. 2. Türkiye’de Tarımsal Desteklerin Büyüklüğü (2019–2023)

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). İdare Faaliyet Raporu 2023.

Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarihsel Evrimi

2000 yılından itibaren Türkiye’nin tarımsal destekleme politikalarında üç temel döneme ayrılan yapısal değişiklikler gözlemlenmektedir. Bu dönemler, destekleme önceliklerinin ve uygulanan programların değişen sosyo-ekonomik koşullara nasıl adapte edildiğini yansıtmaktadır.

2000–2010 döneminde, fiyat müdahalelerinden vazgeçilerek çiftçi gelirlerini doğrudan desteklemeyi amaçlayan Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamaya alınmıştır. Bu süreçte, Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) oluşturulmuş ve desteklemelerde şeffaflık hedeflenmiştir (Tarım Kanunu, 2006; Yavuz, 2003).

2010–2017 yılları arasında yatırım ve modernizasyon odaklı politikalar ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda Kırsal Kalkınma Yatırımlarını Destekleme Programı (KKYDP) aktif olarak uygulanmış, tarımsal altyapı yatırımları, işleme tesisleri ve makine-ekipman destekleri teşvik edilmiştir (TKDK, 2023).

2020 sonrası dönemde ise küresel fiyat artışları ve girdi maliyetlerindeki yükselişin etkisiyle, gider telafi edici destekler (mazot, gübre, sigorta vb.) ağırlık kazanmıştır. Aynı dönemde sürdürülebilir tarım, iklim uyumlu uygulamalar ve çevre odaklı destekler ise sınırlı pay almaya devam etmiştir (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2023).

Bu üç aşamalı dönüşüm, aşağıdaki tablo ile özetlenmiştir:

Tablo 5. 9. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Dönemsel Dönüşümü

Dönem	Temel Öncelikler	Uygulanan Programlar
2000–2010	Gelir istikrarı, fiyat müdahalelerinden çıkış	DGD, ÇKS
2010–2017	Modernizasyon, işleme ve yatırım	KKYDP, makine-ekipman, kooperatif destekleri
2020–2023	Girdi sübvansiyonları, enflasyonla mücadele	Mazot, gübre desteği, tarım sigortası

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Sonuç olarak, Türkiye’de tarımsal destekleme sistemi çok katmanlı yapısı, kurumsal netliği, dijital entegrasyonu ve sürdürülebilir kalkınma odaklı yaklaşımı ile dikkat çekmektedir. Sistemin başlıca özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Müdahaleci politikalardan doğrudan gelir desteğine geçiş,
- Yasal çerçevenin ve kurumsal düzenlemelerin netliği,
- Yatırım destekleri ve tarımsal teknolojilere öncelik verilmesi,
- Bölgesel ve çevresel bileşenlerin güçlendirilmesi,
- Dijital araçların yaygın kullanımı ve şeffaf izleme mekanizmalarının uygulanması.

Bu yapı, Türkiye’nin esnek ancak disiplinli bir destekleme modeli oluşturmaya olanak sağlamakta; bu yönüyle Kazakistan için daha adil, sürdürülebilir ve sonuç odaklı bir tarım politikası modeline geçiş açısından örnek teşkil edebilecek niteliktedir.

Türkiye tarımsal destek sistemi, kurumsal altyapısı, çok katmanlı yapısı ve istikrarlı mevzuat temeliyle öne çıkmaktadır. Sistemin temelini Doğrudan Gelir Desteği (DGD), yatırım hibe programları (KKYDP), sübvansiyonlu krediler, tarım sigortası ve sürdürülebilirlik ile modernizasyona odaklanan özel destek mekanizmaları oluşturmaktadır.

Destekleme araçlarının çeşitlenme eğiliminde olduğu görülmektedir: 2000’li yılların başında ağırlıklı olarak gelir desteklerine dayalı yapı, günümüzde yatırım, altyapı ve çevre odaklı politikalara yönelmektedir. Ancak, sürdürülebilir kalkınma ilkeleri, organik tarım ve yeşil teknolojilerin entegrasyon düzeyi hâlen sınırlı kalmaktadır.

Avrupa Birliği ve Kazakistan ile yapılan karşılaştırmalı analizde, Türkiye’nin destek sisteminin daha çok üretim odaklı olduğu; AB’nin çevresel

boyutu güçlendirdiği, Kazakistan'ın ise lojistik ve altyapı desteklerine öncelik verdiği görülmektedir.

Ayrıca, destekleme sisteminin dijitalleşmesi ve şeffaflığın artırılması da önemli bir gelişme alanı olarak öne çıkmaktadır. Çiftçi Kayıt Sistemi'nin (ÇKS) otomasyonu, e-Devlet ve TarımCebimde platformlarına geçiş, hem erişilebilirliği artırmakta hem de kaynak kullanımında denetimi güçlendirmektedir.

5.3. Sübvansiyon Etkinlik Katsayısının Hesaplama Yöntemi

Tarım sektöründe kamu kaynaklarının kullanım etkinliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan başlıca göstergelerden biri, Sübvansiyon Etkinlik Katsayısıdır (EK). Bu katsayı, sağlanan sübvansiyonların üretim üzerindeki doğrudan ekonomik etkisini ölçmek için kullanılır. Hesaplama, aşağıdaki basit formül ile gerçekleştirilir (OECD, 2023):

$$EK = \frac{\text{Brüt Tarımsal Üretim}}{\text{Sübvansiyon Tutarı}} \quad (1.3)$$

Açıklama:

Brüt tarımsal üretim – yıl içinde üretilen toplam tarım ürünü miktarı, cari fiyatlarla (milyar tenge)

Sübvansiyon tutarı – aynı yıl içinde verilen toplam devlet desteği (milyar tenge)

2023 Yılı Örneği:

$$EK_{2023} = \frac{1635}{63} \approx 25,95 \quad (1.4)$$

Bu da demektir ki, her 1 TL'lik destek karşılığında yaklaşık 25,95 TL'lik üretim sağlanmıştır (TÜİK, 2024).

2019–2023 yılları arasında Türkiye tarım sektöründe dikkat çeken gelişmeler yaşanırken, özellikle Etkinlik Katsayısı (EK) bakımından önemli bir performans artışı kaydedilmiştir. EK, her 1 TL'lik tarımsal sübvansiyonun ne kadar brüt üretim değeri (VTP) yarattığını ifade eden önemli bir verimlilik göstergesidir. 2019 yılında 1 TL sübvansiyon karşılığında ortalama 17,3 TL'lik üretim değeri

yaratılırken, bu katsayı 2023 yılında 25,9'a yükselmiştir. Bu durum, sübvansiyonların etkinliğinin yıllar içinde artmakta olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu artış, tarımsal desteklerin verimliliğinde bir yükseliş eğilimine işaret ederken, sübvansiyon politikalarının daha iyi hedeflendiğini ve kaynak kullanımında görece bir iyileşme sağlandığını göstermektedir. Özellikle üretimden bağımsız doğrudan gelir desteklerinin yanı sıra yatırım, genç çiftçi ve modernizasyon odaklı desteklerin artması bu verimlilik artışına katkıda bulunmuş olabilir. Aynı zamanda, dijital tarım platformlarının yaygınlaşmasıyla birlikte destek başvuruları, denetim süreçleri ve veri tabanlı karar alma mekanizmaları da bu etkinlik artışını desteklemiş olabilir.

Ancak bu iyileşmenin arkasındaki tek faktör sübvansiyon politikalarının rasyonelleşmesi değildir. Tarım ürünleri fiyatlarının enflasyonist ortamda yükselmesi de, EK'nin artmasında rol oynamıştır. Nitekim, brüt tarımsal üretim değeri 2019'da 276 milyar TL iken 2023'te 1.635 milyar TL'ye ulaşmıştır. Aynı dönemde sübvansiyon tutarı 16 milyar TL'den 63 milyar TL'ye çıkmasına rağmen, bu artış üretim değerindeki sıçramayı tam olarak takip edememiştir. Bu nedenle sübvansiyonların üretim içindeki payı %5,8'den %3,9'a gerilemiştir.

Bu tablo, tarımsal desteklerin mutlak miktar olarak artsa da göreceli etkisinin azaldığını, buna karşın birim başına verimliliğinin yükseldiğini göstermektedir. Bu gelişme, Türkiye'nin sınırlı kamu kaynaklarıyla daha yüksek üretim çıktısı elde etme kapasitesine ulaşmakta olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Dolayısıyla, önümüzdeki süreçte tarım politikalarının hem bütçe büyüklüğü hem de hedefleme kabiliyeti açısından yeniden ele alınması, Etkinlik Katsayısı odaklı bir destekleme sisteminin kalıcı hale getirilmesi önem arz etmektedir.

Tablo 5. 10. Türkiye’de Sübvansiyonlar ve Tarımsal Üretim Dinamiği (2019–2023)

Yıl	Brüt Tarımsal Üretim (milyar TL)	Sübvansiyon Tutarı (milyar TL)	Etkinlik Katsayısı (EK)	Sübvansiyon/VTP (%)
2019	276	16	17,25	5,80%
2020	337	22	15,32	6,53%
2021	401	24	16,71	5,99%
2022	972	40	24,30	4,12%
2023	1635	63	25,95	3,85%

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024

Türkiye'nin tarımsal sübvansiyon sistemi, uzun yıllara dayanan kurumsal birikimi ve Avrupa Birliği (AB) uyum sürecinde gerçekleştirdiği reformlar sayesinde, gelişmekte olan ülkeler arasında dikkat çeken örneklerden biridir. Çalışma kapsamında yapılan analizler, Türkiye'nin tarım sektörünü desteklemeye yönelik kapsamlı bir araç setine sahip olduğunu, ancak bu sistemin etkinliğini artırmaya yönelik iyileştirme alanlarının da bulunduğunu ortaya koymuştur.

İlk olarak, Türkiye'de tarımsal desteklerin yapısı oldukça çeşitlidir. Doğrudan gelir desteği (DGD), mazot ve gübre desteği gibi girdi bazı sübvansiyonlar, hayvancılık ve bitkisel üretim destekleri, kırsal kalkınmaya yönelik yatırım hibeleri, tarımsal kredi faiz destekleri ve doğal afet durumlarına yönelik özel fonlar bu çeşitliliğin temel bileşenlerini oluşturmaktadır. Son beş yılda (2019–2023), Türkiye'de tarımsal destekleme bütçesi sürekli artış göstermiş ve GSYH'ye oranla yaklaşık %0,8 düzeyine ulaşmıştır.

Ancak analizler, bu desteklerin her zaman verimlilik artışıyla birebir örtüşmediğini göstermektedir. 2023 yılı itibarıyla sübvansiyon/tarımsal üretim oranı %12,7 olarak hesaplanmış, ancak aynı dönemde fiziksel üretimde sınırlı artış gözlenmiştir. Bu durum, kaynak tahsisinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Özellikle IPARD ve Kırsal Kalkınma Yatırımları Destekleme Programı (KKYDP) gibi AB destekli mekanizmalar sayesinde, Türkiye'de sürdürülebilirlik, çevreye duyarlılık ve dijital izleme gibi modern tarım politikaları gelişme göstermiştir. IPARD III döneminde (2021–2027), çevresel şartlılık, genç çiftçilerin desteklenmesi, akıllı tarım teknolojilerinin yaygınlaştırılması gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Bu gelişmeler, Türkiye'nin sadece üretim odaklı değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik odaklı bir tarım vizyonuna yöneldiğini göstermektedir.

Dijitalleşme de önemli bir gelişme alanı olmuştur. Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS), TARBİL, e-Devlet ve uydu tabanlı kontrol sistemleri sayesinde, desteklerin daha şeffaf ve hedefe yönelik hale geldiği, sahada yapılan hatalı beyanların azaldığı belirtilmektedir. Bu durum, özellikle Avrupa Birliği'nin IACS (Integrated Administration and Control System) sistemine benzer bir altyapının geliştiğini göstermektedir.

Bununla birlikte sistemin bazı temel sorunları halen devam etmektedir. Öncelikle, küçük ölçekli işletmelerin desteklerden yeterince faydalanamaması ve

başvuru süreçlerindeki bürokratik zorluklar dikkat çekmektedir. Ayrıca, sübvansiyonların bölgesel dağılımında dengesizlikler gözlenmekte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu gibi kalkınmada öncelikli bölgeler yeterince desteklenememektedir. Kooperatifleşme oranının düşüklüğü ve tarımsal örgütlenme eksikliği de desteklerin etkinliğini sınırlandıran faktörler arasındadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de tarımsal sübvansiyon sistemi geniş kapsamlı ve kurumsal olarak yerleşik bir yapıya sahip olmakla birlikte, bu sistemin daha hedefe odaklı, sonuç temelli ve sürdürülebilirlik kriterlerine duyarlı hale getirilmesi gerekmektedir. Mevcut destek mekanizmalarının; (i) dijital takip sistemleri ile güçlendirilmesi, (ii) üretim verimliliği ile ilişkilendirilmesi, (iii) küçük çiftçilere özel destek kanalları oluşturularak kapsayıcılığın artırılması ve (iv) iklim değişikliğiyle uyumlu programlarla entegre edilmesi önerilmektedir.

Bu bağlamda Türkiye deneyimi, özellikle IPARD gibi çok aktörlü ve AB normlarına dayalı programları ile, Kazakistan gibi gelişmekte olan ülkeler için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Türkiye’nin dijitalleşme, çevresel koşulluluk ve kurumsal reformlar alanındaki tecrübeleri, Kazakistan tarım politikalarının dönüşümünde faydalı bir referans noktası olabilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN VE TÜRKİYE’DEKİ TARIMSAL SÜBVANSİYON SİSTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Tarım sektörü, hem Kazakistan hem de Türkiye ekonomileri açısından stratejik bir öneme sahiptir. Gıda güvenliğinin sağlanması, kırsal kalkınmanın desteklenmesi ve tarımsal üretimin sürdürülebilirliğinin teminat altına alınması amacıyla, her iki ülke de çeşitli sübvansiyon mekanizmaları geliştirmiştir. Ancak bu desteklerin kapsamı, uygulanma biçimleri ve etkileri ülkelerin ekonomik yapıları, tarımsal üretim desenleri ve politika öncelikleri doğrultusunda farklılık göstermektedir.

Bu bölümde Kazakistan ve Türkiye’de tarımsal sübvansiyon sistemleri; destek türleri, bütçe büyüklükleri, hedef gruplar ve uygulama yöntemleri açısından karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Ayrıca her iki ülkede sübvansiyonların tarımsal üretim üzerindeki etkileri, etkinlik düzeyleri ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkıları analiz edilecektir. Bu karşılaştırmalı analiz sayesinde, iki ülke arasında deneyim paylaşımı yapılması ve politika iyileştirmeleri açısından çıkarılabilecek dersler ortaya konulacaktır.

6.1. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Sistemlerinin Kurumsal ve Mekanizmal Düzeyde Karşılaştırılması

Tarımsal sübvansiyonların etkili ve adil bir şekilde uygulanabilmesi, yalnızca sağlanan finansal kaynakların miktarına değil, aynı zamanda bu kaynakların ne tür kurumsal yapılarda, hangi araçlarla ve hangi önceliklerle dağıtıldığına da bağlıdır. Bu çerçevede Kazakistan ve Türkiye, farklı yönetsel geleneklere, bölgesel önceliklere ve uygulama mekanizmalarına sahip iki ülke olarak karşılaştırmalı karşılaştırmalı politika analizi açısından anlamlı bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır.

1. Yönetim Yapısı

Kazakistan’da tarımsal sübvansiyonların idaresi, yarı-merkeziyetçi bir modelle yürütülmektedir. Genel politika çerçevesi Tarım Bakanlığı tarafından çizilmekteyse de, sübvansiyon oranları, destek türleri ve uygulanma şartları büyük

ölçüde bölgesel müdürlükler tarafından belirlenmektedir. Bu yapı, desteklerin bölgesel ihtiyaçlara göre şekillenmesini mümkün kılarsa da, uygulamada bölgeler arası kaynak dağılımında eşitsizliklere ve uygulama standartlarının tutarsızlığına yol açabilmektedir. Aynı zamanda üreticiler için öngörülebilirlik ve şeffaflık açısından sınırlılıklar doğurmaktadır.

Türkiye’de ise sistem merkeziyetçi ve dijital temelli bir yapıya sahiptir. Tüm destek türleri, Tarım ve Orman Bakanlığı’nın hazırladığı esaslara dayanarak, her yıl Cumhurbaşkanlığı Kararı ile belirlenmektedir. Destekleme başvuruları ve ödemeleri ise Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) aracılığıyla yürütülmektedir. Bu sayede, ülke genelinde standart ve denetlenebilir bir uygulama sağlanmakta; destekleme süreci daha şeffaf ve merkezi kontrol edilebilir hale gelmektedir.

2. Doğrudan Destek Mekanizmaları

Kazakistan’da doğrudan destekler, öncelikli ürün sübvansiyonları yoluyla sağlanmaktadır. Yalnızca her yıl ilan edilen listede yer alan ürünlere destek verilmekte; destek tutarları ürün cinsi, ekim alanı ve bölgesel önceliklere göre farklılık göstermektedir.

- Avantajları: Tarımsal üretimde yönlendirme ve stratejik ürünlerin teşviki sağlanabilmektedir.
- Dezavantajları: Destek kapsamının dar olması ve bölgesel uygulamalarda yeknesaklık eksikliği, üretici düzeyinde planlamayı zorlaştırmaktadır.

Türkiye’de uygulanan Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ise, ürün bazlı değil arazi bazlıdır. ÇKS’ye kayıtlı üreticilere, verimlilik veya ürün türüne bakılmaksızın her hektar arazi için sabit tutarda destek ödemesi yapılmaktadır.

- Avantajları: Basit başvuru süreci, dijital takip sistemi ve yüksek kapsayıcılık oranı.
- Dezavantajları: Gerçek üretim performansını dikkate almaması, desteklerin verimliliği teşvik etmeme riski taşır.

3. Pazarlama Desteği: Fiyat Farkı Telafisi

Kazakistan’da, tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen dalgalanmaları telafi etmeye yönelik bağımsız bir fiyat farkı sübvansiyonu uygulanmamaktadır. Bunun yerine, devlet tarafından zaman zaman alım müdahaleleri, kamu rezervleri aracılığıyla piyasa dengesi sağlanmaya çalışılmakta, ancak bu müdahaleler kurumsal bir yapıya oturtulmamış olup, süreklilik arz etmemekte ve büyük ölçüde

siyasal önceliklere bağılı olarak değışkenlik göstermektedir. Bu durum, üreticiler ağıısından gelir istikrarı konusunda belirsizlik yaratmaktadır.

Türkiye’de ise fark ödemesi sistemi uygulanmaktadır. Belirlenen ürünler için (örneğin pamuk, yağlı tohumlar, tahıllar), devlet tarafından ilan edilen referans fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki fark doğrudan üreticiye ödenmektedir. Uygulama belgeleri arasında beyanname, fatura ve kalite sertifikası gibi unsurlar yer almakta olup, sistemin işleyişi detaylı bir belge sürecine dayanmaktadır.

- Avantajı: Üretici gelirini piyasa oynaklığına karşı koruma işlevi güçlüdür.

4. Tarım Sigortası

Kazakistan’da devlet destekli tarım sigortası sistemi henüz gelişim aşamasındadır. Sigorta primlerinin bir kısmı devlet tarafından karşılanmakta ancak sistemin kurumsal altyapısı zayıf kalmakta; 2023 yılı itibariyle sigortalı üretici oranı %10’un altındadır.

- Sorunlar: Üreticilerin sigorta sistemine yönelik güven eksikliği, bilinçlendirme faaliyetlerinin yetersizliği ve özel sigorta şirketlerinin bölgesel kapsama alanlarının yetersiz olması.

Türkiye’de ise TARSİM (Tarım Sigortaları Havuzu) sistemi aracılığıyla ulusal düzeyde standart bir sigorta yapısı mevcuttur. Devlet, sigorta primlerinin %50’sine kadarını sübvansiyonla karşılamakta; kuraklık, sel, don, dolu, hayvan hastalıkları gibi riskler sisteme dahil edilmektedir. 2023 yılı itibariyle 2,1 milyon poliçe ile sistem yüksek katılıma sahiptir.

- Avantajları: Geniş kapsam, üretici güveni ve devlet desteğı sayesinde güçlü kurumsal yapı.

6.2. Finansal Ölçek ve Dinamikler

Tablo 6.2’de 2019–2023 yılları arasında Kazakistan ve Türkiye’de tarımsal sübvansiyonlara ayrılan kamu kaynakları, milyon dolar cinsinden karşılaştırmalı olarak gösterilmektedir.

- Kazakistan’da tarımsal sübvansiyonlar 2019 yılında 615 milyon \$ iken, bu tutar 2023 yılında 939 milyon \$’a ulaşmıştır. Bu artış yaklaşık %52’lik bir büyümeye karşılık gelmektedir.
- Türkiye’de ise 2019 yılında 477 milyon \$ olan sübvansiyon tutarı, 2023 yılına gelindiğinde 1783 milyon \$ seviyesine çıkarak yaklaşık %274 oranında bir artış göstermiştir.

Verilere göre, iki ülkenin sübvansiyon politikaları arasında önemli düzeyde farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye'nin özellikle 2022 ve 2023 yıllarında sübvansiyonlarda yaptığı hızlı artış, tarım sektörünü destekleme konusundaki politika değişimlerine işaret etmektedir. 2021 yılına kadar Kazakistan sübvansiyon miktarı açısından Türkiye'nin önünde yer alırken, 2022'den itibaren bu durum tersine dönmüş ve Türkiye açık ara farkla öne geçmiştir.

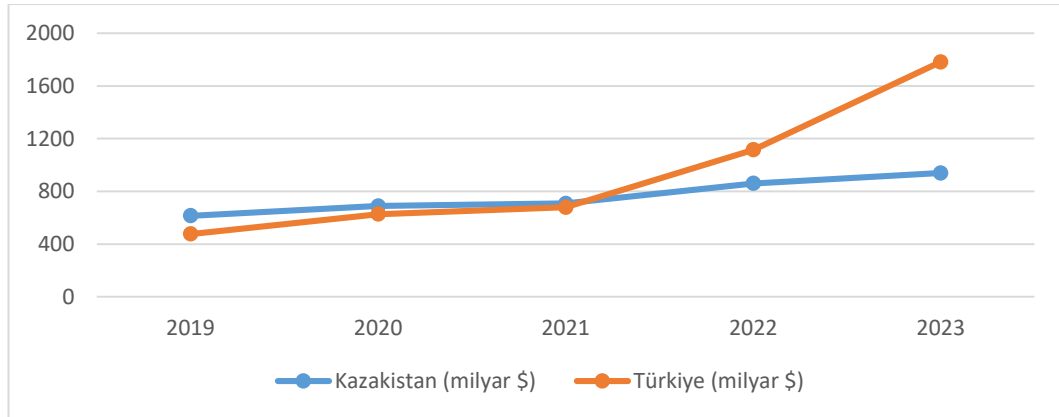
Bu fark, ülkelerin tarıma verdikleri bütçesel önceliklerin değiştiğini ve tarımsal destekleme politikalarının farklı yönelimler sergilediğini göstermektedir. Ayrıca, Türkiye'de artan enflasyon, üretim maliyetleri ve gıda arz güvenliği konularındaki hassasiyet, sübvansiyonların ciddi şekilde artırılmasına neden olmuştur.

Tablo 6. 1. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Sübvansiyon Tutarlarının Karşılaştırması

Yıl	Ölçü	Kazakistan Sübvansiyon miktarı	Türkiye Sübvansiyon miktarı
2019	milyon \$	615	477
2020		689	627
2021		708	679
2022		860	1115
2023		939	1783

Kaynak: TÜİK(2023), T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı(2023), Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı (2023).

Şekil 6. 1. Türkiye ve Kazakistan’da tarımsal sübvansiyonlar (2019-2023, TL cinsinden)

Kaynak: TÜİK(2023), T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı(2023), Kazakistan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı (2023).

6.3. Uluslararası Yükümlölükler ve PSE Karşılaştırması (2023)

Kazakistan ve Türkiye'nin tarım sübvansiyon politikaları, uluslararası yükümlölükler ve üretici destek eşdeğeri (PSE) açısından karşılaştırıldığında, iki ülkenin farklı stratejiler izlediğı görölmektedir.

Her şeyden önce, Kazakistan tarım destekleme politikasında hâlâ büyük ölçüde üretim miktarına bağılı (output-based) sübvansiyonlara dayanmaktadır. Bu tür destekler, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tarafından “Amber Box” (ürün fiyatlarını ve üretim kararlarını doğrudan etkileyen) kategorisinde değerlendirilmekte olup, piyasa bozucu etkileri nedeniyle sınırlandırılması gereken araçlar arasında yer almaktadır. Türkiye ise 2001 reformlarıyla bu tür destekleri önemli ölçüde azaltmış ve gelir temelli destekleme sistemine (Doğrudan Gelir Desteğı - DGD) yönelmiştir. Bu değışim, Türkiye'nin DTÖ yükümlölükleri ve AB'ye uyum süreci kapsamında tarım politikalarında daha yapısal bir dönüşüm yaşadığını göstermektedir.

OECD tarafından hesaplanan PSE oranlarına bakıldığında, 2023 itibarıyla Türkiye'de çiftçi gelirlerinin yaklaşık %16'sı devlet desteklerinden oluşurken, Kazakistan'da bu oran %5 ila %7 arasında değışmektedir. Bu farklılık yalnızca destek miktarına değıl, aynı zamanda destekleme araçlarının etkinliğine ve hedefleme kapasitesine de işaret etmektedir. Türkiye'nin bütçesel olarak daha büyük bir kaynak ayırması, desteğın tarımsal üretim üzerindeki etkisini artırmakta; Kazakistan'da ise desteklerin dağılık yapısı ve üretim bazlı olması, verimlilik ve sürdürülebilirlik açısından sınırlı etki yaratmaktadır.

Bununla birlikte, çevresel sürdürülebilirlik açısından da iki ülke arasında önemli bir fark mevcuttur. Türkiye, 2023 itibarıyla toplam tarım desteklerinin %10'unu aşan bir oranını çevre dostu uygulamalara (Yeşil Kutu kapsamındaki agro-ekolojik programlar, organik tarım, toprak koruma gibi) yönlendirmeye başlamıştır. Kazakistan'da ise bu oran %3 seviyelerinde kalmakta ve henüz politika düzeyinde kurumsallaşmış bir çevresel destek mekanizması bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Kazakistan'ın DTÖ yükümlölüklerine uyum sürecini derinleştirmesi, hem üretici destek eşdeğeri oranını yükseltmesi hem de destek politikalarının çevresel ve ekonomik sürdürülebilirlik boyutlarını güçlendirmesi açısından kritik önem taşımaktadır. Uzun vadede, daha şeffaf, hedefli ve yeşil odaklı sübvansiyon mekanizmalarının geliştirilmesi, Kazakistan'ın tarımsal rekabet gücünü ve uluslararası uyum düzeyini artıracaktır.

Tablo 6. 2. Uluslararası Yükümlülükler ve PSE Karşılaştırması (2023)

Kriter	Kazakistan	Türkiye
WTO Amber Box	Ürün miktarına bağlı ödemeler yüksek	2001'den itibaren azaltıldı (DGD sistemi)
OECD PSE (2020–2022)	Çiftçi gelirinin yaklaşık %5–7'si	Çiftçi gelirinin yaklaşık %16'sı (OECD, 2023)
Yeşil Sübvansiyonlar (SDG)	≤ %3 (sınırlı düzeyde)	≥ %10 (eko destek artışı, 2023 sonrası)

Kaynak: Yazar tarafından çeşitli resmi kaynaklardan derlenmiştir.

6.4. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Finansman Sistemlerinin Karşılaştırması (2023)

Kazakistan ile Türkiye'nin tarımsal finansman sistemleri, hem kurumsal yapılanmaları hem de önceliklendirdikleri finansman türleri açısından belirgin farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, ülkelerin tarım sektöründe benimsedikleri kalkınma stratejilerinin ve üretici profillerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Kazakistan’da tarımsal finansmanın temel aktörleri Tarımsal Kredi Kurumu) ve KazAgroFinance’tir. Bu kurumlar ağırlıklı olarak uzun vadeli yatırım projelerine ve sermaye yoğun modernizasyon yatırımlarına yönelik finansman sağlamaktadır. Özellikle tarım makineleri, ekipman ve altyapı yatırımları leasing yoluyla desteklenmektedir. Finansal destekler çoğunlukla düşük faizli krediler veya faiz farkı ödemeleri şeklinde uygulanmaktadır. Piyasa faiz oranlarının %17–20 seviyelerinde olduğu ülkede, bu sübvansiyonlar sayesinde çiftçilerin eriştiği efektif faiz oranları %5–6 düzeyine indirilebilmektedir.

Türkiye’de ise tarımsal finansmanda Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri ön plana çıkmaktadır. Bu kurumlar hem işletme hem de yatırım kredileri sunmakta olup, özellikle kısa vadeli nakit akışı ihtiyacını karşılamaya yönelik finansman araçları yaygındır. Türkiye’de nominal faiz oranları 2023 yılında %40 seviyelerine ulaşmış olsa da, destekli tarım kredileri sayesinde üreticiler %0 ila %12 arasında değişen efektif faiz oranlarıyla finansmana erişebilmektedir. Bazı kredi türlerinde ise faiz tamamen devlet tarafından karşılanmakta ve çiftçilere sıfır faizli kredi olanağı sunulmaktadır. Kurumsal erişim açısından da ülkeler arasında farklılık gözlemlenmektedir. Türkiye’de Ziraat Bankası’nın aktif kredi kullanan

çiftçi sayısı 600 binin üzerindedir ve sistem daha geniş bir kullanıcı kitlesine hizmet etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin finansal destekleme politikasında sosyal kapsayıcılığa ve üretim sürekliliğine öncelik verdiğini göstermektedir. Öte yandan Kazakistan'da finansman daha sınırlı sayıda, yatırım odaklı ve ticari ölçekli işletmelere yöneliktir. Bu yapı, Kazakistan'ın tarımda teknoloji ve ölçek ekonomilerini önceleyen bir büyüme modeli benimsediğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak, Kazakistan tarım sektöründe yapısal dönüşümü hedefleyen, uzun vadeli modernizasyon yatırımlarını destekleyen bir finansman yaklaşımı izlemektedir. Türkiye ise çok sayıda küçük ve orta ölçekli üreticiyi hedef alarak, tarımsal üretimde sürekliliği ve arz güvenliğini sağlamaya odaklanmaktadır. Her iki model de kendi içinde rasyonel olsa da, Kazakistan'ın kapsamı genişletmesi ve Türkiye'nin yatırım odaklı finansman araçlarını artırması, daha dengeli ve sürdürülebilir bir finansman yapısı oluşturulmasına katkı sağlayabilir.

Tablo 6. 3. Finansman Sistemlerinin Karşılaştırması (2023)

Parametre	Kazakistan	Türkiye
Ana Kurumlar	AKK (Ağrar Kredi Kurumu), KazAgroFinance	Ziraat Bankası, Tarım Kredi Kooperatifleri
Temel Finansman Türü	Uzun vadeli yatırım kredileri, makine leasingi	İşletme ve yatırım kredileri, girdiler için kısa vadeli finansman
Piyasa Faizi (Desteksiz)	%17–20	%40–45
Efektif Faiz (Destekli)	%5–6	%0–12
Faiz Sübvansiyonu Mekanizması	AKK: faiz farkı devlet tarafından karşılanır; KAF: doğrudan düşük faiz	Faiz indirimi (%50–100), bazı kredilerde sıfır faiz
Ortalama Vade	7–10 yıl (yatırım), 1 yıl (mevsimlik)	1–7 yıl
Finansman Hacmi (2023)	AKK: 554,7 milyar ₸ (~1,2 milyar \$), KAF: 178,8 milyar ₸	Ziraat: ~100 milyar ₺, TKK: ~30 milyar ₺
Kullanıcı Sayısı	AKK: >7.000, KAF: ~3.500	Ziraat: >600.000, TKK: >200.000
Takipteki Kredi Oranı (NPL)	%3–5	%1,8–2,5 (Ziraat), %3–4 (TKK)
Tarım Sektörüne Etki	Makine parkının yenilenmesi, işletmelerin likiditesi	Girdi maliyetlerinin azaltılması, üretimin devamlılığı

Kaynak: Yazar tarafından çeşitli resmi kaynaklardan derlenmiştir.

6.5. Tarımsal Desteklerin Dijitalleşmesi: Kazakistan ve Türkiye Modellerinin Karşılaştırılması

Tarımsal desteklerin dijitalleşmesi sürecinde uluslararası uygulamalarda iki temel model öne çıkmaktadır: merkezi model (tekil dijital platform) ve modüler model (çoklu ve entegre sistem yapısı).

Kazakistan, Gosagro.kz platformu aracılığıyla merkezi bir sistem kullanmaktadır. Bu yapı:

- çiftçiler için erişim süreçlerini basitleştirir,
- işlem maliyetlerini düşürür,
- veri bütünlüğünü ve merkezileştirilmiş yönetimi sağlar.

Ancak bu sistem bazı sınırlılıklar taşımaktadır:

- teknik arızalara karşı yüksek duyarlılık gösterir,
- yeni işlevlerin entegrasyonu karmaşık ve maliyetlidir,
- sürekli teknik bakım ve finansal kaynak gerektirir.

Türkiye ise Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS), TARSİM ve e-Devlet gibi birbirinden bağımsız fakat birbiriyle entegre edilebilen sistemlerle modüler bir yapı kurmuştur. Bu model:

- esnek ve ihtiyaca yönelik çözümler sunar,
- bölgesel farklılıklara uyum sağlar,
- Avrupa Birliği sistemleriyle entegrasyonu kolaylaştırır.

Bununla birlikte, modüler yapı da bazı zorluklar içermektedir:

- sistemler arası koordinasyon daha karmaşık bir yönetim yapısı gerektirir,
- veri tekrarları ve uyumsuzluklar oluşabilir,
- güçlü dijital altyapı ve yetkin insan kaynağı zorunludur.

Türkiye, gelişmiş dijital ve kurumsal altyapısı sayesinde modüler yapıyı etkin biçimde uygulamakta; farklı dijital sistemleri entegre ederek geniş kapsamlı ve çok yönlü hizmet sunabilmektedir. Bu sayede destekleme, sigorta ve danışmanlık gibi alanlarda dijital erişim yaygınlaştırılmaktadır.

Kazakistan ise dijital dönüşüm sürecinin erken aşamalarında olduğundan, merkezi model aracılığıyla hızlı erişim, veri bütünlüğü ve idari kontrol sağlamayı hedeflemektedir. Bu yapı, özellikle dijital okuryazarlık ve altyapının sınırlı olduğu bölgelerde pratik avantajlar sunmaktadır.

Sonuç olarak, her iki ülke de kendi kurumsal kapasitesine, dijital olgunluk düzeyine ve sektörel önceliklerine uygun dijitalleşme modelini tercih etmektedir. Bu süreçte sürdürülebilir başarı için sistemler arası entegrasyonun artırılması, dijital becerilerin yaygınlaştırılması ve altyapı yatırımlarının istikrarlı biçimde sürdürülmesi kritik önem taşımaktadır.

6.6. Kazakistan ve Türkiye’de Tarımsal Destek Mekanizmalarının Analizi (2023)

Kazakistan ve Türkiye, tarım sektörlerinde benzer destek araçları kullanmakla birlikte, bu araçların uygulanışı, hedefleme biçimi ve politika öncelikleri bakımından farklılaşmaktadır. Her iki ülkenin tarımsal destek sistemleri, kendi ekonomik koşulları, üretici yapısı ve kurumsal kapasitesi doğrultusunda şekillenmektedir.

- **Gelir Desteği:**

Kazakistan, doğrudan sabit ödemeler yerine ürün ve bölgeye göre değişen, hedefli gelir destekleri sunmaktadır. Bu sistem, üretimi stratejik yönlendirmeyi amaçlamakta; hangi ürünün nerede yetiştirileceği konusunda devletin aktif rol oynamasını sağlamaktadır. Türkiye ise doğrudan gelir desteği modeliyle üretimden bağımsız, sabit ödemeler yapmakta ve bu sayede çiftçi gelirinde istikrar sağlamayı hedeflemektedir.

- **Fiyat ve Telafi Ödemeleri:**

Kazakistan’da fiyat desteği genellikle olağanüstü durumlarla sınırlıdır; kuraklık, afet gibi krizlerde geçici müdahaleler söz konusu olur. Piyasa istikrarı açısından sürekli bir destek mekanizması bulunmamaktadır. Buna karşılık Türkiye, çiftçiye piyasa dalgalanmalarına karşı korumak için fark ödemeleri, destekleme alımları ve müdahale mekanizmaları gibi doğrudan koruyucu araçlar geliştirmiştir.

- **Hayvancılık Destekleri:**

Kazakistan’da hayvancılık destekleri verimlilik artırıcı yatırımlara yöneliktir. Damızlık hayvan ithalatı, modern yem sistemleri ve soy kütüğü uygulamaları gibi teknik müdahaleler ön plana çıkmaktadır. Türkiye’de ise destek kapsamı daha geniştir: yem bitkisi desteğinden hayvan başı ödemeye, bölgesel projelerden kırsal kalkınma hibelerine kadar entegre bir yapı söz konusudur.

- **Tarım Sigortası:**

Kazakistan'da tarım sigortası henüz sınırlı düzeydedir; çiftçilerin sisteme katılımı düşüktür ve prim destekleri yetersizdir. Bu nedenle doğal risklere karşı kırılganlık devam etmektedir. Türkiye ise TARSİM sistemi ile tüm ülke çapında merkezi ve etkin bir sigorta altyapısı oluşturmuştur. Kamu-özel işbirliği modeliyle hem sigorta primleri sübvansede edilmekte hem de hasar tazminleri hızlı biçimde yapılmaktadır.

- Yatırım Sübvansiyonları:

Kazakistan, yatırım sübvansiyonlarını daha çok altyapı projelerine (örneğin sulama sistemleri, tarımsal lojistik) ve mekanizasyon alanına yönlendirmiştir. Finansman genellikle düşük faizli krediler veya leasing yoluyla sağlanmaktadır. Türkiye ise doğrudan hibe desteklerine ağırlık vermekte, modernizasyon yatırımları için %50'ye varan oranlarda geri ödemesiz katkılar sunmaktadır.

- Gübre ve Pestisit Desteği:

Kazakistan'da gübre ve kimyasal girdiler ürün bazlı olarak sübvansede edilmekte ve uygulama çoğunlukla tedarik zinciri üzerinden yürütülmektedir. Türkiye ise çiftçiye doğrudan ödeme yaparak süreci sadeleştirilmiş ve şeffaflaştırmıştır. Bu farklılıklar uygulamada etkililik ve denetim açısından farklı sonuçlar doğurmaktadır.

- Ekolojik ve Sürdürülebilirlik Destekleri:

Kazakistan'da çevre dostu tarım uygulamaları henüz gelişme aşamasındadır. Organik tarım ve agro-ekolojik teşvikler sınırlı olup genellikle proje bazlı desteklenmektedir. Türkiye'de ise çevresel destek mekanizmaları daha kurumsal bir yapıya sahiptir. Organik tarım, iyi tarım uygulamaları, toprak koruma ve iklim dostu teknolojiler yaygın biçimde desteklenmektedir.

Kazakistan, tarımsal destek politikalarını daha çok üretim yönlendirmesi, verimlilik artışı ve yatırım odaklı kalkınma temelinde şekillendirmektedir. Stratejik ürünlerin teşviki ve büyük ölçekli yatırımların desteklenmesiyle sektörde yapısal dönüşüm hedeflenmektedir. Ancak sosyal kapsayıcılık sınırlı kalmakta, küçük üreticiler destek sisteminden daha az faydalanabilmektedir.

Türkiye ise daha merkezi ve çiftçi refahını doğrudan gözetten bir model benimsemiştir. Geniş üretici kitlesine erişen sistem, hem üretim istikrarını sağlamayı hem de kırsal kalkınmayı desteklemeyi amaçlamaktadır. Fiyat, gelir, yatırım ve sigorta destekleri arasında güçlü bir bütünsellik kurulmuştur.

Sonuç olarak, her iki ülke tarımsal destek mekanizmalarını kendi kurumsal kapasitesine, ekonomik hedeflerine ve üretim yapısına uygun şekilde geliştirmektedir. Kazakistan'ın sistemi yatırım ve modernizasyon temelli iken, Türkiye'nin yaklaşımı sosyal denge, gelir istikrarı ve çok yönlü koruma ilkesine dayanmaktadır. Gelecekte sürdürülebilirlik açısından, Türkiye'nin üretken yatırımları artırması, Kazakistan'ın ise daha kapsayıcı sosyal destek mekanizmaları geliştirmesi önerilebilir.

6.7. Kazakistan ve Türkiye'de Tarım Yatırım Destekleri Karşılaştırılması (2023)

Kazakistan ve Türkiye'de tarımsal destek sistemleri, özellikle yatırım sübvansiyonları ve hibe desteği açısından önemli farklılıklar göstermektedir.

Türkiye'de KKYDP (*Kırsal Kalkınmanın Desteklenmesi Programı*) ve IPARD III gibi hibe temelli yatırım destek programları yaygın olarak uygulanmaktadır. Bu programlar, tarımsal üreticilere makine ve ekipman alımı, inşaat, altyapı yatırımları ve işleme tesislerinin geliştirilmesi gibi alanlarda yapılan harcamaların bir kısmını karşılamak amacıyla doğrudan ve karşılıksız mali destek sağlamaktadır. KKYDP kapsamında hibe oranı %50'ye kadar ulaşırken, bazı bölgelerde bu oran %70'e çıkabilmektedir. Ayrıca Avrupa Birliği ile ortak finanse edilen IPARD III Programı, kırsal alanların sürdürülebilir kalkınmasına ve tarım sektörünün modernizasyonuna yönelik önemli miktarda kaynak ayırmaktadır. Bu yaklaşım, yatırımların artırılmasını ve tarımsal üretimin modernizasyonunu desteklemektedir.

Kazakistan'da ise yatırım destekleri ağırlıklı olarak düşük faizli krediler, faiz sübvansiyonları ve tarımsal makine-teçhizat leasingi yoluyla sağlanmaktadır. 2023 yılı itibarıyla tarım sektöründe yatırım sübvansiyonları için yaklaşık 110 milyar tenge tahsis edilmiştir. Ancak, Türkiye'deki KKYDP benzeri klasik hibe programları Kazakistan'da neredeyse bulunmamaktadır. Ülkedeki hibe desteği daha çok sivil toplumun geliştirilmesi ve tarım dışı alanlara yöneliktir. Tarımsal destek sisteminde temel vurgu, kredi maliyetlerini azaltan ve üretim altyapısının yenilenmesini teşvik eden finansal araçlara yapılmaktadır.

Dolayısıyla, temel farklılık şudur: Türkiye'de yatırım sübvansiyonları, doğrudan ve karşılıksız mali destek sağlayan hibe sistemleri aracılığıyla uygulanırken; Kazakistan'da ağırlıklı olarak düşük faizli kredi ve faiz sübvansiyonu

sistemleri tercih edilmekte, tarımsal alandaki hibe desteği ise oldukça sınırlı veya yoktur. Bu durum, her iki ülkede tarımsal yatırımların teşvik edilmesi yöntemlerinde farklılık yaratmakta ve tarım sektörünün modernizasyon hızını ve yapısını etkilemektedir.

Tablo 6. 4. Kazakistan ve Türkiye’de Tarım Yatırım Destekleri
Karşılaştırmalı Tablosu (2023)

Göstergeler	Kazakistan	Türkiye
Temel programlar	Uygun faizli kredi, faiz sübvansiyonu, tarım ekipmanı kiralama (leasing)	KKYDP (hibe desteği), IPARD III (AB hibeleri)
Finansman kaynağı	Devlet bütçesi	Devlet bütçesi + Avrupa Birliği fonları
Toplam finansman tutarı (2023)	110 milyar ₸ (yaklaşık 240 milyon \$)	265 milyon ₺ (yaklaşık 6,56 milyon \$) + İPARD 555 milyon € (yaklaşık 600 milyon \$)
Destek türü	Sübvansiyonlar ve uygun faizli krediler	Hibeler
Finansman amaçları	Ekipman, altyapı, modernizasyon	Ekipman, inşaat, teknoloji, sürdürülebilirlik, pazarlama, işleme
Geri ödeme oranı	Ekipman türüne göre %25–50’ye kadar	Proje maliyetinin %50–70’ine kadar
Verilme koşulları	Yatırım sözleşmesine uygunluk	Hibe programlarının şartlarına uygunluk
Başlıca faydalancılar	Tarım işletmeleri, üretici birlikleri, özel tarım şirketleri	Kırsal alandaki çiftçiler, kooperatifler, KOBİ’ler
Örnek projeler	Traktör alımı, damla sulama, hayvancılık tesisleri inşası	Süt işleme tesisleri, güneş panelleri, kadın kooperatifleri, işleme tesisleri
Programın amacı	Tarım sektörünün modernizasyonu ve verimliliğin artırılması	Kırsal kalkınmanın desteklenmesi ve AB normlarına uyum
Not	Yatırım sözleşmeleri kapsamında uygulanır	Hibe programları kapsamında uygulanır

Kaynak: Yazar tarafından çeşitli resmi kaynaklardan derlenmiştir.

Gerçekleştirilen karşılaştırmalı analiz, Kazakistan ve Türkiye’nin tarımsal sübvansiyon sistemlerinin kurumsal yapı, finansman düzeyi, stratejik öncelikler ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uyum açısından hem benzer hem de belirgin farklılıklar taşıdığını ortaya koymuştur.

İki ÷lkede de doğrudan bütçe transferlerinin baskın olduğu, desteklerin bitkisel ve hayvansal üretim ekseninde yoğunlaştığı, dijitalleşme, şeffaflık ve bölgesel hedeflilik gibi temalara artan önem verildiğı gözlemlenmiştir. Ancak, sistemlerin derinlikli yapısı incelendiğinde ciddi ayrışmalar söz konusudur:

- Türkiye, AB'ye aday ÷lke olması sebebiyle sübvansiyon sistemini Ortak Tarım Politikası (CAP) ve IPARD çerçevesinde uyarlamış; çevresel koşulluluk (eco-conditionality), dijital izleme sistemleri (IACS, ÇKS) ve çiftçi kooperatifleri aracılığıyla daha kapsayıcı ve etkili bir destek mekanizması geliştirmiştir.
- Kazakistan ise daha merkezizetçi bir model benimseyerek, girdi bazlı (gübre, yakıt, ekipman) sübvansiyonları önceliklendirmekte; ancak desteklerin hedefe ulaşma kapasitesi, kurumsal koordinasyon ve geri bildirim mekanizmaları sınırlı kalmaktadır.

Ampirik veriler, Türkiye'nin sübvansiyon/üretim oranında daha yüksek etkinliğe ulaştığını; ekosistem temelli destekler, uluslararası yükümlölöklere uyum ve dijitalleşme alanlarında daha ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Kazakistan ise halen dağınık program yapısı, sınırlı tarım sigortası kapsamı ve düşük dijital entegrasyon düzeyi gibi yapısal sorunlarla karşı karşıyadır.

Ayrıca, Türkiye'nin sübvansiyon politikaları iklim dostu üretimi teşvik eden çevresel kriterlerle uyumlu hâle getirilmiş; bu durum sürdürülebilir tarım hedeflerine katkı sağlamıştır. Kazakistan'da ise çevresel destekler henüz sistematik bir yapı kazanmamıştır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin deneyimi, sübvansiyon sistemlerinin sadece finansal büyüklük değıl, aynı zamanda etkililik, dijital altyapı, çevresel sürdürülebilirlik ve kurumsal iş birliği temelinde yeniden yapılandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Kazakistan'ın, Türkiye'de uygulanan çevre odaklı doğrudan destekler, dijital takip sistemleri ve kooperatifleşme mekanizmalarından uyarlanabilir dersler çıkararak, tarım politikalarını daha bütüncöl ve sürdürülebilir bir yaklaşımla geliştirmesi mümkündür.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada Kazakistan ve Türkiye'nin tarımsal sübvansiyon sistemleri detaylı biçimde karşılaştırılmış; üç temel araştırma sorusuna cevap aranmıştır:

1. Her iki ülkede sübvansiyonların kurumsal ve finansal yapısı nasıldır?
2. Bu sübvansiyonlar tarımsal üretim, verimlilik ve istihdam üzerinde nasıl bir etki yaratmaktadır?
3. Uygulanan desteklerin sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumu ne düzeydedir?

Analizler sonucunda aşağıdaki temel bulgulara ulaşılmıştır:

Türkiye’de tarımsal kamu destekleri, 5488 sayılı Tarım Kanunu (2006) çerçevesinde kurumsallaşmış ve sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle (SKA) bütünleşmiş yapısı sayesinde yüksek düzeyde etkilidir (FAO, 2023).

Kazakistan’da 2019–2023 döneminde tarımsal kamu desteklerinin nominal düzeyi artmış ve brüt üretimde %47,1 oranında büyüme sağlanmıştır. Ancak fiziksel üretim endeksinin 2023 yılında %91,7’ye gerilemiş olması, verilen sübvansiyonların reel üretkenlik üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığını göstermektedir (BNS RK, 2024).

Türkiye, özellikle kırsal istihdam ve kalkınma programlarında başarılı sonuçlar elde etmiş; sadece IPARD ve KKYDP kapsamında 2023 yılında 30 binden fazla yeni istihdam yaratılmıştır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024).

Kazakistan’da dijitalleşme ve hedefe yönelik sübvansiyon sistemleri henüz gelişim aşamasındadır. Buna karşın Türkiye, aktif çiftçilerin %85’ini kapsayan Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) ile entegre dijital yönetim altyapısını başarıyla uygulamaktadır (TÜİK, 2024).

Kazakistan’da sübvansiyonların artmasına rağmen, tarım sektörünün GSYİH içindeki payı yaklaşık %3,9 düzeyinde seyretmektedir. Bu durum, mevcut destekleme mekanizmalarının sektörde verimlilik, rekabet gücü ve yapısal dönüşüm sağlamada yetersiz kaldığını göstermektedir.

Kazakistan Tarımsal Sübvansiyon Sistemindeki Başlıca Sorunlar

Doğrudan gelir desteğinin eksikliği: Çiftçiler piyasa dalgalanmalarına ve iklimsel şoklara karşı korunmasız durumdadır.

Politika istikrarsızlığı: Sübvansiyon programlarının ve önceliklerinin sıklıkla değişmesi, çiftçilerin uzun vadeli yatırım kararlarını zorlaştırmaktadır.

Kaynakların etkin kullanılmaması: Sayıştay raporlarına göre yaklaşık 142 milyar ₸'lik destek etkisiz alanlara yönlendirilmiş, bu da denetim eksikliği ve yolsuzluk riski yaratmaktadır.

Bürokratik ve dijital aksaklıklar: Qoldau.kz ve Gosagro.kz gibi dijital platformlara rağmen süreçlerde gecikmeler ve karmaşıklık devam etmektedir.

Desteklerin dengesiz dağılımı: Mevcut desteklerin yaklaşık %70'i büyük tarım işletmelerine gitmekte; küçük ve orta ölçekli çiftçiler sistem dışı kalmaktadır.

Desteklerin dar kapsamlı olması: Sübvansiyonlar çoğunlukla gübre ve pestisit gibi girdilere yöneliktir. Dijital tarım, sigorta sistemleri ve yenilikçi çözümler yeterince desteklenmemektedir.

İklim risklerinin göz ardı edilmesi: Kuraklık ve afetlere karşı dirençli altyapılar hâlen sübvansiyon politikalarına entegre edilmemiştir.

İklim Riskleri ve Üretkenlik

Kazakistan'ın tarımsal üretim performansı yalnızca sübvansiyon politikalarına değil, aynı zamanda iklim koşullarına da son derece duyarlıdır. Örneğin, 2021 yılındaki şiddetli kuraklık ve 2023'teki sel felaketleri, artan desteklere rağmen üretimde ciddi düşüşlere neden olmuştur. Bu bağlamda, sübvansiyon sisteminin değişen iklim koşullarına uyum sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Tarım sigortası sistemlerinin yaygınlaştırılması, iklime dirençli teknolojilerin teşvik edilmesi ve esnek müdahale mekanizmalarının kurulması bu sürecin vazgeçilmez bileşenleridir.

Kazakistan için Öneriler

- Tarım Bakanlığı bünyesinde yıllık değerlendirme raporları yayımlayacak "Sübvansiyon Performans Değerlendirme Birimi" kurulmalıdır.
- Verimlilik odaklı izleme sistemleri geliştirilmeli; örneğin, "₸ başına üretim" gibi göstergeler düzenli raporlanmalıdır.
- "e-Tarım Kazakistan" gibi dijital sübvansiyon platformları geliştirilerek başvuru süreçleri mobil uygulamalar aracılığıyla sadeleştirilmelidir.
- Küçük çiftçilere yönelik rehberler, e-egitim modülleri ve danışmanlık hatları oluşturularak erişim kolaylaştırılmalıdır.

- Agroekolojik çiftlikler için biyolojik mücadele hibeleri ve toprak analiz desteği gibi özel teşvik paketleri uygulanmalıdır.
- Bölgesel öncelikli üretim haritaları hazırlanmalı ve sübvansiyon tahsisi arz-talep dengesi ile uyumlu hâle getirilmelidir.
- Yatırımların geri dönüşünü (ROI) değerlendiren bağımsız analiz birimleri, destek karar alma süreçlerine entegre edilmelidir.
- Kuraklığa dayanıklı tohumlar, damla sulama, erken uyarı sistemleri gibi iklim uyumlu teknolojiler destek kapsamına alınmalıdır.
- Büyük çiftlikler için destek tavanı belirlenmeli ve 500 ha altı işletmelere özel pozitif ayırmacı destek programları tasarlanmalıdır.
- Kooperatifçilik geliştirilerek ortak makine parkları, toplu alım ve pazarlama avantajları sağlanmalıdır.
- Desteklerin etkisini verimlilik, istihdam ve çevresel etki açısından yıllık olarak analiz edecek bağımsız birimler kurulmalıdır.

Türkiye için Öneriler

- İklim dostu projelere yönelik mevcut destek mekanizmalarının kapsamı genişletilmeli ve üretici düzeyinde erişim kolaylaştırılmalıdır. Türkiye İklim Akıllı ve Rekabetçi Tarımsal Büyüme Projesi (TUCSAP) ve IPARD III programları kapsamında iklim uyumlu yatırımlar desteklenmektedir; ancak bu fonların daha fazla üreticiye ulaşması için yerel düzeyde tanıtım, danışmanlık ve teknik destek süreçleri güçlendirilmelidir.
- İhracat odaklı tarım kümeleri için Ar-Ge ve pazarlama desteklerinin ölçek bağımsız erişilebilirliği sağlanmalıdır. Katma değerli tarım ürünlerinin geliştirilmesi, markalaşma ve dış pazara açılım süreçlerinde özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin de desteklenmesi, sektörde rekabet gücünü artıracaktır.
- Halihazırda IPARD ve KKYDP gibi programlar kapsamında kadın ve genç çiftçilere yönelik ilave puanlama, hibe oranı artışı ve teknik destek sağlanmaktadır. Ancak bu teşviklerin bölgesel düzeyde yaygınlaştırılması, görünürlüğünün artırılması ve başvuru süreçlerinin sadeleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle dezavantajlı bölgelerdeki kadın üreticilere özel bilgilendirme ve rehberlik mekanizmaları oluşturulmalıdır.

- Her ilde üniversitelerle iş birliği içinde “Tarımsal Etki Analiz Merkezleri” kurulmalıdır. Bu merkezler, bölgesel tarımsal verimlilik, istihdam ve çevresel etki verilerini izleyerek politika yapıcılara veri temelli geri bildirim sunacak ve daha hedefli müdahalelerin önünü açacaktır.
- Tüm kamu destekleri, ulusal dijital veri tabanında izlenebilir şekilde toplanmalı ve açık veri paylaşımı kurumsal zorunluluk haline getirilmelidir. Bu şeffaflık, hem akademik analizlere katkı sunar hem de kamu kaynaklarının etkinliğini ve hesap verebilirliğini artırır.
- Sübvansiyon sistemine iklim değişikliğine uyum perspektifi entegre edilmeli; puanlama sistemine su verimliliği, kuraklığa dayanıklılık, karbon salımı gibi çevresel kriterler dâhil edilmelidir. Bu yaklaşım, çevresel sürdürülebilirliği yalnızca bir yan politika değil, destekleme sisteminin yapısal bir parçası haline getirecektir.

Geleceğe Yönelik Değerlendirme ve Kısıtlar

Her iki ülkenin tarımsal destek sistemleri dönüşüm sürecindedir. Kazakistan, sürdürülebilirlik yönünde adımlar atmakla birlikte kurumsal kapasite açısından sınırlılıklar yaşamaktadır. Türkiye ise AB ile uyum süreci sayesinde daha bütüncül bir tarımsal destek modeli sunmaktadır. Bununla birlikte, her iki ülke de iklim değişikliği, toprak verimliliğindeki azalma ve tarımsal fiyatlardaki dalgalanma gibi küresel zorluklarla karşı karşıyadır.

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Yürütülen kapsamlı analize rağmen, bu araştırma bazı sınırlılıklar içermektedir:

- Kazakistan’da sübvansiyonların alanlara ve bölgelere göre dağılımına ilişkin verilerin şeffaflığı sınırlıdır.
- Doğrudan ve dolaylı destek türlerinin oranı hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak zordur.
- Ülkeler arasındaki karşılaştırmaları zorlaştıran istatistiksel metodoloji farklılıkları bulunmaktadır.

Bu çalışmada çevresel ve iklimsel sürdürülebilirlik konuları belirli tarım ürünleri düzeyinde derinlemesine ele alınmamıştır. Bu alan, gelecekteki uygulamalı araştırmalar için önemli bir zemin oluşturabilir.

Gelecek alışmalarda:

- Sübvansiyonların etkililik göstergeleri geliştirilmeli,
- Kamu desteğinin yatırım getirisi (ROI) analizleri yapılmalı,
- İklim değişikliğine uyum senaryoları sübvansiyon araçları bağlamında modellenmelidir.

Modern bir tarımsal destek sistemi yalnızca bütçesel yardımlarla sınırlı kalmamalı; aynı zamanda etki değerlendirme mekanizmaları, dijital dönüşüm, iklim uyumu ve kurumsal sürdürülebilirlik ilkelerine dayanmalıdır. Türkiye ve Kazakistan'ın karşılıklı deneyim paylaşımı, bilimsel temelli politika üretimi ve çok boyutlu reform adımları, daha dirençli ve kapsayıcı bir tarım politikası inşası için kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

- ABARES. (2023). Agricultural commodities – December quarter 2023. Canberra.
<https://www.agriculture.gov.au/abares>
- Agriculture and Agri-Food Canada. (2023). Statistical overview of the Canadian farm sector 2023 (Cat. No. A59-04/2023-E-PDF). Ottawa, ON: AAFC.
<https://agriculture.canada.ca/en>
- Agriculture and Agri-Food Canada. (2023). Statistical overview of the Canadian farm sector 2023 (Cat. No. A59-04/2023-E-PDF). Ottawa, ON: AAFC.
<https://agriculture.canada.ca/en/departement/transparency/briefing-documents/aafc-transition-books/book-4-overview-agriculture-and-agri-food-sector-deputy-ministers-transition-book-2023-aafc>
- Akdeniz Yaş Meyve Sebze İhracatçıları Birliği (AKİB). (2024). “Cumhuriyetin 100’üncü yılında yaş meyve sebze ihracatı rekorla taçlandı.”
<https://akib.org.tr/tr/haberler-cumhuriyetin-100uncu-yilinda-yas-meyve-sebze-ihracati-rekorla-taclandi.html>
- Anadolu Ajansı. (2024). “Limon ve portakal 2023’te üreticisini ‘sevindirdi’, zeytin ve Antep fıstığı ‘üzdü’.” <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/limon-ve-portakal-2023te-ureticisini-sevindirdi-zeytin-ve-antep-fistigi-uzdu/3118186>
- APK News. (2024). Tarımda dijitalleşme: Mekanizasyonun istihdama etkisi.
<https://apk-news.kz>
- Asian Development Bank (ADB). (2018). Kazakhstan: Country Partnership Strategy (2017–2021). <https://www.adb.org/documents/kazakhstan-country-partnership-strategy-2017-2021>
- BelAgro. (2023). State support measures in Belarusian agriculture. Minsk.
- Daily Sabah. (2023). Turkish economy overview 2023.
<https://www.dailysabah.com>
- de Janvry, A., & Sadoulet, E. (2016). Development economics: Theory and practice. Routledge. <https://www.routledge.com/Development-Economics-Theory-and-Practice/deJanvry-Sadoulet/p/book/9780367456474>
- DG AGRI. (2023). CAP eco-schemes: First-year implementation. Brussels: European Commission.

- European Commission. (2023). Eco-schemes under the CAP 2023–27. <https://agriculture.ec.europa.eu>
- European Commission. Council Regulation (EC) No 1085/2006 establishing an Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA).
- European Commission. Evaluation of IPARD II Implementation in Turkey. — Brussels, 2022. <https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/T%C3%BCrkiye%20Report%202022.pdf>
- Eylem Planı (2022–2030): <https://iklim.gov.tr/db/turkce/icerikler/files/iklim%20Degisikligine%20Uyum%20Stratejisi%20ve%20Eylem%20Plan.pdf>
- FAO Türkiye – İklim Akıllı Tarım Uygulamaları Raporu:
- FAO. (2013). The state of food and agriculture: Food systems for better nutrition. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <https://www.fao.org/3/i3300e/i3300e.pdf>
- FAO. (2023). Agricultural Outlook 2023–2032. Retrieved from https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/07/oecd-fao-agricultural-outlook-2023-2032_859ba0c2/08801ab7-en.pdf
- FAO. (2023). FAO crop production data: Kazakhstan and Turkey. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>
- FAO/UN – Anadolu Agency. «Türkiye led Europe in agricultural output in 2023: \$68.9 bn» <https://www.aa.com.tr/en/economy/turkiye-led-europe-in-agricultural-output-in-2023/3516280>
- Food Turkey. (2024). “IAOM Avrasya Başkanı Dr. Eren Günhan Ulusoy: ‘Un sektörü, tüm zamanların rekorunu kırdı.’” <https://www.foodturkey.com.tr/2024/02/09/iaom-avrasya-baskani-dr-eren-gunhan-ulusoy-un-sektoru-tum-zamanlari-rekorunu-kirdi/>
- Forbes Kazakhstan. (2021). <https://forbes.kz/news/2021-drought-impact>
- Forbes Kazakhstan. (2022). <https://forbes.kz/news/2022-agriculture-growth>
- Gabdualiyeva, R., Melekova, A., Jakupova, A., & Bazarova, B. (2024). Digital transformation and sustainability in Kazakhstan’s agricultural sector. *BIO Web of Conferences*, 82, 05038. <https://doi.org/10.1051/bioconf/20248205038>
- Gardner, B. L. (1987). Causes of U.S. farm commodity programs. *Journal of Political Economy*, 95(2), 290–310. <https://doi.org/10.1086/261451>

- GIZ. (2023). <https://www.giz.de/en/worldwide/92215.html>
- Hodge, I. (2000). Agri-environmental relationships and the choice of policy mechanism. *The World Economy*, 23(2), 257–273.
<https://www.fao.org/turkey/news/detail-events/en/c/1630370>
- Informburo. (2023). <https://informburo.kz/novosti/agropromyshlennyy-kompleks-kazahstana>
- Innes, R. (2002). Market failures and second-best analysis in agricultural policy. In B. L. Gardner & G. C. Rausser (Eds.), *Handbook of Agricultural Economics* (Vol. 2B, pp. 2197–2232). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1574-0072\(02\)10037-1](https://doi.org/10.1016/S1574-0072(02)10037-1)
- Kazakistan Cumhuriyeti Senatosu. (2024). Tarım sektörüne dair maaş farklılıkları üzerine Bakan açıklaması. <https://senate.parlam.kz/ru-RU/news/details/5456>
- Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2022). Mera Alanlarının Bozulma Durumu Raporu, 2021 Sonu İtibariyle. Astana.
- Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2023). 2023 yılı tarımsal ürünlerin brüt üretimi. <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/158420/>
- Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Bürosu. (2024). 2023 yılına ait tarımsal göstergeler veritabanı. <https://stat.gov.kz>
- Kazakistan Cumhuriyeti. (2013). “Yeşil Ekonomi”ye Geçiş Konsepti Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararı. <https://adilet.zan.kz>
- Kazakistan Hidrometeoroloji Servisi (Kazhydromet). (2022). 2020–2021 Kuraklık ve Yağış Analizi Raporu. Almatı.
- Kazakistan İstatistik Ajansı. (2022). Mera Alanlarının Durumu Raporu, 2021.
- Kazhydromet. (2022). 2020–2021 Kuraklık ve Yağış Analizi Raporu. <https://journal.kazhydromet.kz/kazgidro/article/view/2326>
- Kazhydromet. (2023). <https://www.kazhydromet.kz/ru/news/vliyaniye-pogodnykh-usloviy-na-urozhaynost-2023>
- KazTAG. (2019). <https://kaztag.kz/ru/news/skorochenie-urozhaya-2019>
- Kennedy, J. (2013). The history of US farm bills. Washington DC.
- Krueger, A. O. (1974). The political economy of the rent-seeking society. *The American Economic Review*, 64(3), 291–303.

- Li, W., & Zhang, H. (2023). *China's minimum purchase price policy*. Beijing: China Agri Press.
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü – 2021 Yılı Türkiye İklim Değerlendirmesi:
- Meyer, U. (2023). *Tax incentives in EU agriculture*. Berlin: DIW.
- Ministério da Agricultura e Pecuária (Brazil). (2024). *Relatório de Gestão – Exercício 2023 (cap. 4, Resultados do Plano ABC+)* [PDF].
- Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs (Republic of Korea). (2023, February 26). *Master Plan for the Growth of the Smart-Farming Industry, 2025-2029* [White paper, PDF].
- Musgrave, R. A., & Musgrave, P. B. (1989). *Public finance in theory and practice* (5th ed.). McGraw-Hill.
- OECD. (2020). *OECD Review of Agricultural Policies: Kazakhstan 2020*. [https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP\(2020\)10/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP(2020)10/FINAL/en/pdf)
- OECD. (2022). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation*. Paris: OECD Publishing. [https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP\(2022\)9/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP(2022)9/FINAL/en/pdf)
- OECD. (2023). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation: Kazakhstan*. [https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP\(2023\)12/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP(2023)12/FINAL/en/pdf)
- OECD. (2023). *Agricultural Policy Monitoring and Evaluation: Turkey*. [https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP\(2023\)12/FINAL/en/pdf](https://one.oecd.org/document/TAD/CA/APM/WP(2023)12/FINAL/en/pdf)
- OECD. *Agricultural Policy Monitoring & Evaluation 2023*. Paris: OECD Publishing.
- SADER. (2023). *Producción para el Bienestar: Informe 2023*. Ciudad de México. https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/944940/2023-2024_PECDRS_Informe_Avance_y_Resultados_ok.pdf
- Siximbayeva, G., Shayakhmetova, K., & Zhumakhanova, A. (2025). Efficiency of agricultural subsidies in Kazakhstan: Evidence from a survey of 323 farms. *Central European Journal of Public Policy*, 19(1), 33–47. <https://doi.org/10.2478/cejpp-2025-0003>
- Stiglitz, J. E., & Rosengard, J. K. (2015). *Economics of the public sector* (4th ed.). W.W. Norton & Company.
- T.C Tarım ve Orman Bakanlığı – Ulusal İklim Değişikliği Uyum Stratejisi ve
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2024, 4 Ocak). *Tarımsal üretime dair düşük faizli*

- T.C. Resmî Gazete. (2006). 5488 Sayılı Tarım Kanunu. 25.04.2006, №26149.
https://www.tarimorman.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Tar%C4%B1m%20Havzalar%C4%B1/1.5.5488_tar%C4%B1mkanunu.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Tarım Reformu Genel Müdürlüğü. (2023). “Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı 2023–2024.”
<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Duyuru/487/>
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2022). IPARD III (2021–2027) Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı.
https://ipard.tarimorman.gov.tr/Content/IPARDIII_Tr_rev2.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). 2023 yılı performans programı.
https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Performans%20Programlar%C4%B1/2023_TOB_Performans_Program%C4%B1.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). İdare Faaliyet Raporu.
https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanlık_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2023_YILI_%C4%B0DARE_FAAL%C4%B0YET_RAPORU.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. (2023). Tarımsal Destekleme Politikaları 2023.
<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/TARYAT/Belgeler/yay%C4%B1nlar/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLI%C4%99EI%20DESTEKLEME%20B%C3%9CLTEN%C4%B0%202023.pdf>
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. İdare Faaliyet Raporu, 2023. —
https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLI%C4%99EI%202023%20YILI%20%C4%B0DARE%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU.pdf
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. Türkiye’de Tarım Politikaları: DGD Uygulaması. — Ankara, 2005.
https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/belgeler/yayinlar/turkiyede_tarim.pdf
- TKDK. (2023). IPARD III Programı Tanıtım Belgesi.
https://ipard.tarimorman.gov.tr/Content/IPARDIII_Tr_rev2.pdf
- TKDK. (2023). Kurumsal Yapı ve IPARD Uygulamaları. Ankara.
https://www.tdk.gov.tr/Content/File/Mevzuat/IPARDIII_TR.pdf
- TÜİK. (2023). Bitkisel Ürün Denge Tabloları, 2023 (Geçici), Bülten No: 53451. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Urun-Denge-Tablolari-2023-53451>

- TÜİK. (2023). Bitkisel Ürün Denge Tabloları, 2023 (Geçici). Bülten No: 53451.
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Urun-Denge-Tablolari-2023-53451>
- TÜİK. (2023). Dış Ticaret İstatistikleri, 2019–2023.
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>
- TÜİK. (2021). Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2021.
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Bitkisel-Uretim-Istatistikleri-2021-37249>
- Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) – Kuraklık ve Üretici Raporu 2023:
- TurkStat. (2023). Agricultural Employment and Production. <https://data.tuik.gov.tr>
- U.S. Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service. (2023). Türkiye: Oilseeds and Products Update. <https://www.fas.usda.gov/data/turkiye-oilseeds-and-products-update>
- United Nations. (2023). World Urbanization Prospects.
<https://population.un.org/wup/>
- USAID. (2017). Climate Risk Profile: Central Asia Regional.
<https://www.climatelinks.org/resources/climate-risk-profile-central-asia>
- USDA ERS. (2023). Crop insurance at a glance. <https://ers.usda.gov>
- Varian, H. R. (2020). *Intermediate microeconomics: A modern approach* (10th ed.). W.W. Norton & Company.
- World Bank. (2008). *World development report 2008: Agriculture for development
<https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/ba969388-b5eb-5155-b8f2-6d323a6e5a52>
- World Bank. (2016). Kazakhstan - Agricultural sector risk assessment. Report No. 103210-KZ. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/880011468187773719/kazakhstan-agricultural-sector-risk-assessment>
- World Bank. (2022). Climate Risk Profile: Kazakhstan.
<https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/kazakhstan>
- World Bank. (2023). Productive Safety Net Programme 4 Mid-term Review. Washington DC.
- WTO. (1995). Agreement on Agriculture.
https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag.pdf

WTO. (2023). Domestic support boxes explained.

yatırım ve işletme kredisi kullandırılmasına ilişkin karar (Karar no: 7887)
[PDF]. Resmî Gazete, 32420.

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2024/01/20240104-5.pdf>

Yavuz, F. (2003). Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları. Ankara, 2003.

